

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR KÖZKÖNYVTÁRAK
KÖZLÖNYE

A MAGYAR KÖNYVTÁROSOK ÉS LEVÉLTÁROSOK EGYESÜLETÉNEK MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN

*1941. évi folyam * II. füzet*

BUDAPEST

KIADJA A M. NEMZ. MÚZEUM ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRA 1941

A Magyar Könyvszemle

Szerkesztő- és Kiadó-Bizottsága

azon könyvtárak igazgatóiból alakul, amelyek a Magyar Könyvszemle kiadásához bizonyos ívszámok költségeivel (legalább száz pengővel) hozzájárulnak.

A Szerkesztő- és Kiadó-Bizottság tagjai

DOMANOVSKY ÁKOS, a pécsi Erzsébet-tudományegyetem könyvtárának igazgatója, ENYVVÁRI JENŐ, a budapesti Fővárosi Nyilvános Könyvtár igazgatója, FITZ JÓZSEF, a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi-Könyvtárának főigazgatója, KÁPLÁNY GÉZA, a Technológiai Könyvtár igazgatója, NYIREŐ ISTVÁN, a debreceni Egyetemi Könyvtár igazgatója, PASTEINER IVÁN, a budapesti Egyetemi Könyvtár főigazgatója, PUSKÁS ENDRE, a szegedi Egyetemi Könyvtár igazgatója, RADÓ AURÉL, a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Könyvtárának igazgatója, SZABÓ BÉLA, min. tanácsos, az Országos Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának igazgatója, SZINNYEI JÓZSEF, ny. egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia főkönyvtárnoka, TETTAMANTI JENŐ, egyetemi nyilvános rendes tanár, a Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Bánya-, Kohó- és Erdőmérnöki Kar Könyvtárának igazgatója (Sopron), TRÓCSÁNYI GYÖRGY az Országgyűlés Könyvtárának igazgatója, TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi-Könyvtárában főkönyvtárnok, a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete Könyvtári Szakosztályának képviselője, szerkesztő.

A PRESSBURGER ZEITUNG MEGINDÍTÁSA.

1764. július 14-én indult meg a *Pressburger Zeitung* LANDERER MIHÁLY kiadásában s az első számhoz csatolt előfizetési felhívás részletesen tájékoztatta az olvasóközönséget a lap céljairól. Eszerint elsősorban a napi eseményekről beszámoló hírek közlésére kívánt súlyt helyezni (Vorfällenheiten in Europa sowohl als besonders in dem Königreiche Hungarn unter dem Titel „Pressburger Zeitungen“ drucken), melyek részben külföldi lapok, részben pedig levelezés útján jutottak el a kiadóhoz (er hat sich um geschickte Correspondenten an verschiedenen Oertern beworben). Az utóbbi hírforrást a hazai napi eseményekkel kell kapcsolatba hozni, mert ezekről hazai hírlapok hiányában más módon nem lehetett értesüléseket szerezni. A hírszolgáltatáson kívül hirdetésekkel is foglalkozni kívánt (auch alles einverleiben, was man sonst in anderen Städten in den sogenannten Intelligenzblättern findet, als da sind öffentliche Publicationen, Auctionen) s e téren igazán nagy változatosságot tudott felmutatni a lap, mert Firmus Lauterer Bräumeister kitűnő sörét hirdeti e lapban, egy juris studiosus az acta diaetalia másolására vállalkozik, állandó rovatként találjuk benne a Pozsonyban elhaltak névsorát, a fontosabb termények piaci árait, könyvhirdetéseket stb. Tudományos természetű cikkek közlésére is vállalkozott, e téren azonban nem tudott nagyobb eredményeket felmutatni, mert a „Beweis, dass die heutigen Ungarn aus dem alten Reiche der Hunnen herkommen“ című nyolc folytatásban megjelent tanulmányhoz hasonló más cikksorozatot nem találunk benne. A szépirodalom sokáig teljesen hiányzott belőle, e helyett olyan olvasmányokkal törekedett lekötteni az érdeklődést, mint p. o. a százévesnél idősebb emberek névsorának összeállítása, új találmányok leírása stb.

Hetenként kétszer jelent meg a lap, ami az akkori viszonyoknak teljesen megfelelt, hiszen a jóval későbbi Pesti Hírlap is így indult. Előfizetési ára évi nyolc forintban, helybelieknek

6 forintban volt megállapítva, ami félvényként előre volt fizetendő. Számonként négy krajcárért is meg lehetett azonban kapni a négy negyedrést oldalon megjelenő lapot, de akkor szerdán és szombaton este a kiadóhoz kellett küldeni érte, mert a lapszéthordás a lap megindulásakor nem volt szokásos. Külső elgondolásban az egész lap erősen emlékeztetett a *Wiener Diarium*ra s anyagát is jórészt innen vette át, ami Bécsnek a szomszédos Pozsonyra gyakorolt szellemi hatása alapján teljesen érthető. Helyi érdekű közlemények is voltak azonban benne, amelyek a lap iránti érdeklődés ébrentartására voltak hivatva, s éppen ezek a helyi érdekű közlemények biztosították a lap fennmaradását.

A helytartótanácsnak 1765. március hó 28-án a pozsonyi városi tanácshoz intézett leiratából tudjuk, hogy LANDERER MIHÁLY előzetes engedély nélkül indította meg lapját (sic dicta Novalia isthic imprimere coeperit) és ezért a helytartótanács utasította a városi tanácsot, hogy állapítsa meg a lap íróját és cenzorát. A városi tanács felhívására LANDERER MIHÁLY a következőkben adott számot lapja megindításáról:

Kein Eigennutz noch andere anstössige Absichten haben mich zu dem Entschlusse dieses Unternehmens gebracht. Ohne den mindesten Vorschub und ohne alle Vortheile habe ich auf ein blosses Geradewohl angefangen wöchentlich zweymal Neuigkeiten drucken zu lassen. Ich habe einige Abnehmer und Leser gefunden und diese würden sich um ein nahmhaftes vermehren, wenn ich in den Stand gesetzt würde mit öfteren Nachrichten aus unserem *in ganz Europa so berühmten und weiten Vaterlande* das Publikum zu unterhalten. Dazu würde ich am sichersten gelangen, wenn eine höchstpreisliche Statthalterei die hohe Gnade hätte mir die merkwürdigsten und in die Naturgeschichte gehörigen Seltenheiten, welche in dem Königreiche vorkommen und hieher berichtet werden, mittheilen zu lassen, um welches ich hiemit hochgedachte Statthalterei unterthänigst bitte und einen hochedlen und hochweisen Stadtmagistrat gehorsamst ersuche diese meine Bitte gütigst zu unterstützen. Dieses würde *unserer Nation gewiss zur Ehre* gereichen und den Ruhm, den sie sich durch ihre *unsterbliche Thaten* bei der Welt schon erworben, auch auf diese Seite mercklich erweitern. Wie unsträflich übrigens der Schritt sei, den ich bereits in dieser Sache gethan habe, ist einem hochedlen und hochweisen Stadtmagistrat, ohne dessen Censur auch nicht eine Sylbe gedruckt worden, schon so bekannt, dass ich mir schmeichle deswegen nicht den mindesten Vorwürfen ausgesetzt zu werden. Und was die Verfassung der Zeitungen selbst anbelangt, so sind sie theils aus anderen gedruckten Blättern, theils aber aus schriftlichen Nachrichten gezogen. Zuweilen sind auch einige gelehrte Sachen mit eingerückt worden, dadurch man einen zwar geringen, aber doch untadelhaften Anfang gemacht hat unsere

Litteratur den Ausländern etwas bekannter zu machen. Es haben sich auch deswegen die ehrwürdigen *Patres aus der Gesellschaft Jesu* ein Vergnügen gemacht in mein Ansuchen zu willigen dasjenige, was bei ihnen und besonders auf der Universität zu Tyrnau gelehrtes vorgehen wird, zu berichten.

Und da endlich nicht nur alle europäische Königreiche und Fürstenthümer, sondern selbst die meisten Städte fremder Länder ihre eigene Zeitungen drucken, das *berühmte und weitläufige Königreich Ungarn* aber noch gar keine aufzuweisen gehabt, sondern bisher ihr Geld für dieselben ausserhalb Landes geschickt: so habe ich dadurch nicht nur diesen Mangel ersetzen, sondern auch etwas zur Ehre und zum Nutzen des Landes beizutragen geglaubt, da ich besonders den jährlichen Preis meiner Zeitungen auf mehr nicht als sechs Gulden gesetzt, die ausländischen aber auch mit zwanzig und mehr Gulden bezahlt werden müssen.

LANDERER beadványából megállapítható, hogy a lapot egyelőre kísérletképen indította meg azzal az elgondolással, hogy kellő számú előfizető jelentkezése esetén állandósítani fogja azt. A lapban közölt anyagot részben külföldi lapokból, részben kézíratos közlésekből vette s kinyomatás előtt a városi tanács ellenőrzése alá bocsátotta. Híreken és hirdetéseken kívül a hazai tudományos irodalom ismertetésére is súlyt helyezett s e célra sikerült a pozsonyi jezsuitákat munkatársakul megnyerni. Minthogy hazai hírlapirodalmunk egyáltalán nem volt s az olvasóközönség a külföldi lapokra volt utalva: lapjának megindításával azt a célt is szolgálni kívánta, hogy a lapelőfizetés címén az országból kimenő pénz itthon maradjon. Lapjának évi előfizetési díját éppen ezért csupán 6 forintban állapította meg, míg a külföldi lapok 20 forintnál is többbe kerültek évenként. Feltűnő LANDERER beadványában az a melegség, mellyel hazájáról és nemzetéről megemlékezik. Bár németül ír, magyarul érez, büszke hazájának hírnevére s nemzetének halhatatlan tetteire. Tette pedig ezt olyan időpontban, mikor a hazafiság még nem magaslott ki a polgári erények sorából. Ezzel a mellett tett tanúságot, hogy a LANDERER-család német neve és német anyanyelve mellett a magyarság javát szolgálta, amint ezt a budai LANDERER-nyomda működésének ismertetése kapcsán már alkalmam volt előadni. (*Gutenberg-Jahrbuch* 1936. évfolyam 173. l.). Magyarnyelvű újság kiadására ebben az időpontban még alig lehetett gondolni, mert az olvasóközönség túlnyomóan a városi polgárság köréből került ki, ez pedig még német anyanyelvű volt. Hazafias szellemtől áthatott német újság is jó szolgálatokat tett azonban, mert meg-

erősítette a városi polgárság és a nemzet egyeteme közötti kapcsolatokat, s az emberi kultúra kincseit sugározta ki.

A pozsonyi városi tanács 1765. április 29-én kelt jelentésében megismételte mindazt, amit LANDERER beadványában előadott. Elsősorban azt emelte ki, hogy LANDERER egyelőre kísérletképen (experientiae dumtaxat causa) indította meg lapját s engedélyt csupán az esetben szándékozott kérni, ha a vállalkozás jövedelmezőségéről meggyőződött (si suas abinde expensas rehabere aut aliquam subsistentiam consequi posset). Hangoztatta továbbá a jezsuiták közreműködését a szerkesztésben és a kiadásra kerülő újságszövegek előzetes hatósági ellenőrzését, amiből arra következtetett, hogy a lap fennmaradása az ország javára és dízére fog szolgálni (pro utili et decore incltyi huius regni futura). Minthogy a helytartótanács is azonos értelemben terjesztette fel az ügyet a kancelláriához, az 1765. augusztus 3-án kelt legfelsőbb elhatározás a lap további kiadását nem ellenezte, szükségesnek tartotta azonban, hogy a kinyomandó újságszövegeket a városi tanácson kívül a helytartótanács is ellenőrizze s az állandó ellenőrzéssel egyik tanácsosát bízza meg. (Helytartótanácsi levéltár. Miscellanea fasc. 58. nr. 302.) WALLASZKY nyomán (*Conspectus reipublicae litterariae* 263 l.) úgy tudjuk, hogy a *Pressburger Zeitung* megindítása WINDISCH KÁROLY érdeme (Germanicus suscepit Carolus Theophilus Windisch circa annum 1765 typis Landererianis), amire maga a lap semminemű támpontot nem nyújt, de nem is látszik valószínűnek, hogy a barokk gondolkozás korában az evangélikus WINDISCH KÁROLY-lyal a pozsonyi jezsuiták együttműködtek volna, már pedig a jezsuiták közreműködése a lap szerkesztésében minden kétséget kizáróan meg van állapítva. De nem is volt szüksége a kiadónak külön újságíróra, mert híreit túlnyomóan a *Wiener Diarium*ból merítette s a hírekhez ritkán fűzött külön megjegyzéseket, mint p. o. az 1764. július 25-i számban, ahol GOTTSCHED német nyelvtanának megjelenéséről adott számot a lap, a következő szerkesztői megjegyzést olvashatjuk: „Es wäre zu wünschen, dass auch bei uns ein Gottsched aufstünde, der diese schöne und zierliche ungarische Sprache den Ausländern etwas bekannt machte“. Ha WINDISCH KÁROLYnak valósággal része lett volna a pozsonyi újság megindításában vagy szerkesztésében, ezt LANDERER alig hallgatta volna el akkor, mikor a helytartótanács az újságíró

megnevezésére határozottan felszólította. Ha LANDERER még sem nevezte meg az újságíró, akkor ezt csupán úgy tudjuk megmagyarázni, hogy vagy maga végezte az újságírás akkor még jelentéktelen munkáját, vagy olyan embert alkalmazott e célra, akit nem volt érdemes megnevezni. Az a széleskörű forrástanulmányon felépült monográfia (PICHLER ALOYS: *Entstehung der Pressburger Zeitung*, 1913. — Monographien zur Stadtgeschichte I.), mely a *Pressburger Zeitung* megindításának van szentelve, szintén azon álláspontot képviseli, hogy WINDISCH közreműködése forrásszerűen nem igazolható (dessen Name wird weder in den geschäftlichen Veröffentlichungen, noch in den amtlichen Akten erwähnt). Ezzel szemben WINDISCH életrajzírója (VALJAVEC: *Karl Gottlieb Windisch*, 1936. — Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums in Süden II.) még mindig a WINDISCH közreműködése mellett tör lándzsát és ezt szinte feltűnő elfogultsággal teszi. Érvelése azonban egyáltalán nem meggyőző s igazán érthetetlen, hogy miért kellett ennek az alárendelt jelentőségű újságírói tevékenységnek ekkora figyelmet szentelni, mikor a WINDISCH tudományos érdemei jóval magasabbrendűek. VALJAVEC egyik fontosnak látszó érve a *Pressburger Zeitung* tudományos tárgyú hírszolgálat, ezek a hírek azonban a többiekhez hasonlóan külföldi lapokból vannak átvéve, a belföldieket pedig LANDERER saját vallomása szerint a pozsonyi jezsuiták szolgáltatták. VALJAVEC másik érve az idegen helynevek, pénzek és szokatlan kifejezések magyarázata, amiben nem nagyon bővelkedett a pozsonyi újság s végeredményben LANDERER tollából is származhatott. A harmadik érv végül a pozsonyi újság 1773. évfolyamában feltűnő tartalmi változás (verrät in seinem inhaltlichen Aufbau Schwankungen), amiből VALJAVEC szerkesztőváltásra következtet (27. l.). Ez a tartalmi változás kétségtelen, egészen más azonban az oka, mint amit VALJAVEC vél, aki ebből WINDISCH közreműködésének a megszűnésére következtet. A kritikus 1773. április 21-i számban ugyanis, ahonnan kezdve VALJAVEC szerint a WINDISCH közreműködése megszűnt, LANDERER hirdetést tett közzé, melyben lapjának belföldi hírekkel való jobb ellátását helyezi kilátásba (vorzüglich wird auf inländische Begebenheiten und Nachrichten gesehen). Ugyanezen számtól kezdve a lapot kisebb betűtípussal kezdte nyomtatni, aminek az volt az eredménye, hogy befogadóképessége jelentősen bővült. A *Ge-*

lehrte Sachen című rovat is innen kezdve lép jobban előtérbe, addig elég ritkán találkozunk vele. Ugyanazon hirdetést az 1773. június 26-i számban is megismételte LANDERER, az ujság címe július elején *Pressburger Zeitungen*-ra változott, rovatai állandósultak (*Ausländische Begebenheiten, Inländische Vorfälle, Gelehrte Anzeigen, Todtenliste von Pressburg*), ami a címváltozást is indokolta. Egyszóval a lap tartalmasabbá lett, ami határozott szegénységi bizonyítványt jelentene a WINDISCH számára, ha ez a változás akkor és azért következett volna be, amikor és amiért WINDISCH a lap szerkesztésétől vagy a közreműködéstől megvált, amint ezt VALJAVEC véli.

Szerencsére a *Pressburger Zeitung* újjáalakulásának az indító oka nem a WINDISCH kiválása, hanem az a vállalkozás volt, amelyet ebben az időpontban FÜSSLI RUDOLF készült megindítani s ami LANDERERT arra kényszerítette, hogy a nagyhangú versenytárssal szemben lapját megvédelmezze. 1773. június 8-án iktatták LANDERERnek a helytartótanácsához intézett beadványát (Htan. levéltár. Miscellanea fasc. 58. nr. 302.), melyben bejelentette lapja újjáalakítását (*meliori ordine atque modo pro majori publicitate atque oblectamento nova hujatia imprimere meditor*) s egyszersmind ezt a nyilvánossággal közlő felhívás kibocsátására is engedélyt kért. A kiadandó felhívás szövege egész terjedelmében mellékelve van s ebben mindenekelőtt a lap fejlődéséről számolt be, nevezetesen hogy 1767-től 1769-ig *Freund der Tugend*, 1770-ben *Zeitvertreiber*, 1771-től kezdve pedig *Wochenblatt* cím alatt hetenként egy-egy mellékletet csatolt lapjához, hogy ennek szellemi színvonalát emelje (In diesem Absicht geschah es auch, dass den gewöhnlichen Aufsätzen alle Mittwoch auch noch ein besonderes Wochenstück beigelegt wurde: Der Freund der Tugend kam schon in den Jahren 67, 68 und 69 heraus, diesem folgte 1770 der Zeitvertreiber und seit 71 wird das Wochenblatt zur Ausbreitung der Wissenschaften und Künste gedruckt). A lapjában közölt hirdetés szövegével azonos módon mondja el aztán, hogy innen kezdve a belföldi hírekre nagy súlyt fog helyezni anélkül, hogy a külföldi hírszolgáltatást elhanyagolná. Részletesen is felsorolja mindazt, amiről lapjában be fog számolni, nevezetesen a legmagasabb körökben előforduló változásokról, a hivatali előléptetésekről, az egyházi és világi téren bekövetkező szervezeti újításokról, az igazságszolgáltatást és köz-

gazdaságot illető rendelkezésekről. (Anzeigen von unseren höchsten Landesherrschaften, von hohen Geburten, Vermählungen und Todesfällen, von hohen Beförderungen im Zivil-, Militär- und Geistlichem Stande, von merkwürdigen Veränderungen in Ungarn, Siebenbürgen und den übrigen Reichen der Welt in Absicht auf die Kirchen und den Staat, von öffentlichen Verordnungen, Anstalten und Nachrichten, die da betreffen das Justizwesen, das Polizeiwesen, das Wirtschafts-, Finanz- und Handlungswesen.) Hirdetések kivül be akart számolni a rendkívüli természeti jelenségekről, ritka eseményekről és ünnepegekről, a helyi hírek keretén belül pedig a házeladásokról, kiadó lakásokról, piaci árakról, halálesetekről stb. A lap újjáalakítására vonatkozó terve végrehajtását már április folyamán megkezdte és ennek eredményei szemmelláthatóan megnyilvánultak az olvasók számának emelkedésében. (Der Anfang dazu ist schon im April gemacht worden und zwar mit einem Erfolge, den der Zuwachs an Lesern zu unserer Freude sehr wohl entschieden hat.) Végérvényesen azonban júliustól kezdve ígéri a lap újjáalakítását (der Anfang wird in Julio gemacht), amint valósággal ekkor nyert új alakot és változatosabb tartalmat a *Pressburger Zeitung*, amennyiben ezt a lapot ellenőrző hatóságok felfogása megengedte, mert példának okáért a hatósági rendeletek közlését rövidesen megtiltották.

Már most, hogy ennek a hirdetménynek s a lapszerkesztésben történt változásnak nem a WINDISCH kiválása volt az oka, ez minden kétséget kizáróan megállapítható abból a beadványból, amelyet LANDERER versenytársa intézett 1773. június 7-én a helytartótanácshoz. (Miscellanea fasc. 58. nr. 302). Ebben a beadványban előadta, hogy lapot készül indítani s vállalkozását ALBRECHT herceg királyi helytartó is helyesli, a királynő pedig gróf BALASSA FERENC előtt úgy nyilatkozott, hogy kizárólagos szabadalommal kell azt felruházni. Ilyen előzmények után értesült arról, hogy LANDERER, aki minden szabadalom nélkül néhány év óta a *Wiener Diarium*ból hetenként kivonatokat ad ki Pozsonyban (ohne einiges Privilegium seit etlichen Jahren hier einen wöchentlichen Auszug aus dem Wiener Diarium unter dem Titel *Pressburger Zeitung* herausgegeben), lapindítási terveiről értesülve terjedelmes hirdetményt készül kevés számú olvasóhoz eljuttatni, melyben mindazt kilátásba helyezi, ami a FÜSSLI RUDOLF

tervében foglaltatik. Minthogy e hirdetmény kibocsátása terve megvalósítását veszélyeztetné, arra kérte a helytartótanácsot, hogy ne engedje meg a hirdetmény kinyomatását. A hirdetmény nem is jelent meg, a pozsonyi ujság azonban megváltozott, határozottan jobbá lett s ezért FÜSSLI most már említett pártfogójához, gróf BALASSA FERENCHEZ fordult s terjedelmes emlékiratban adta elő lapalapítási terveit. E szerint 12 esztendei magyarországi tartózkodása alatt alkalmá nyílt meggyőződni arról, hogy nagy-jelentőségű lenne a magyar nemzet számára megismerni mindazt, ami a mezőgazdaság és ipar, továbbá a tudományok és művészetek terén előfordult (was in Absicht auf die Landwirtschaft, die Mechanik und die nützlichen sowohl als schönen Wissenschaften und Künste unternommen wird), továbbá ha a politikai, történeti és természeti eseményekről is beszámolót kapna (mit einer Anzeige politischer, historischer und natürlicher Begebenheiten begleitet würden). Mindezeket a legcélszerűbben ujságkiadás útján lehet elérni, lapalapítás céljából már tárgyalta is tanult, tudománykedvelő férfiakkal, ALBRECHT herceg királyi helytartóval közölte tervét és vállalkozásához kizárólagos szabadalmat kért. Minthogy azonban jól tudja, hogy a bécsi lapváltalatok balsikerei kedvezőtlenül hangolták ezirányban a királynőt s a saját vállalkozása iránti jóindulatában sem bízhatik (haben Ihrer Majestät keine Neigung für derlei Art Schriften beigebracht und scheinen allerhöchst dieselben daher auch meinem diesfälligen Unternehmen nicht allerdings geneigt zu sein), gróf BALASSA FERENC pártfogását kérte, hogy a királynő jóindulatát eszközölje ki számára. Ezzel kapcsolatosan LANDERER ujságjáról megállapította, hogy mindeddig a *Wiener Diarium* kivonata volt s csupán onnan fogva kezdett jelentéktelen pozsonyi híreket közölni, hogy neszét vette a FÜSSLI újság alapítási terveinek. (Nur seit dem mein Vorhaben in Pressburg bekannt worden, am Ende einen oder zwei, meistens auf Kleinigkeiten oder nach dem Hörensagen aufgefangene Articuln von Pressburg in sich haltet.) A kancellária ezt az emlékiratot 1773. július 5-én véleményadás céljából leküldötte a helytartótanácsnak, és ez alkalommal a FÜSSLI részletesen kidolgozott ujságtervét is mellékelte. Ez a tervezet lényegét tekintve valósággal azonos volt a LANDERER hirdetményében foglaltakkal, nevezetesen elsősorban a belföldi dolgokra kívánt figyelemmel lenni, ismertette volna a kiadott vagy sajtókész munkákat,

közölte volna az egyházi, polgári és katonai előléptetéseket, a tudományos, művészeti és gazdasági élet terén előfordult eseményeket, beszámolt volna a rendkívüli természeti jelenségekről s cikkeket közölt volna az ország régebbi és újabb történetéből (welche sowohl die alte als neue Historie dieses Landes in ein helleres Licht setzen können), amely utóbbi a LANDERER tervezetében nem fordult elő.

A régi kiadó és új vállalkozó között nyilvánvalóan éles ellentétek voltak, amelyek kiegyenlítésére a felsőbb hatóságok alig tudtak volna módot találni s végre is az érdekelt feleknek kellett a kiegyenlítés útját megtalálni. Ez meg is történt, mert FÜSSLI RUDOLF és LANDERER 1773. július 21-én egyességet kötöttek, mely szerint LANDERER a lapját teljesen átengedte az új vállalkozónak (seine bisherige Zeitung vollkommen abgetreten und übergeben hat), FÜSSLI viszont kötelezte magát, hogy lapját LANDERERNél fogja nyomtatni, vállalatának megszűnése esetén pedig a lap visszazáll LANDERERTE. A szerződés szerint a lapot kezdetben 300 példányban nyomták volna, s a nyomásért LANDERER ívenként 6 forint 40 krajcárt kapott volna; ezenfelül kötelezte magát a kiadó, hogy LANDERERnek 12 ingyen példányt ad és hirdetményeit díjtalanul közli. Ezt a megoldást a helytartótanács kielégítőnek találta s véleménye alapján az 1773. szeptember 3-i királyi leirat hozzájárult a kért 10 esztendei kizárólagos szabadalom engedélyezéséhez. Mindamellet a tervezett lapkiadás nem valósult meg s a *Pressburger Zeitung* tovább is a LANDERER kiadásában jelent meg. WALLASZKY nyomán (*Conspectus reipublicae litterariae* 263. l.) csupán annyit tudunk róla, hogy 1773-ban Pozsonyban előfizetési felhívás jelent meg a „*Hungarische vermischte Nachrichten von Staats und Gelehrten Neuigkeiten*“ című lapra, ami nyilvánvalóan a FÜSSLI RUDOLF vállalkozására vonatkozik. A terv WALLASZKY tudomása szerint nem valósult meg, okát azonban nem tudta megjelölni (propositum utilissimum — causae nos latent — eventu caruit).

Mintthogy a vita során WINDISCH neve seholsem fordul elő, bizonyítottnak vehető, hogy nem is volt érdekelve ez ügyben. WALLASZKY tanúsága nyomán azonban gondolni lehet arra, hogy a melléklapok, nevezetesen a *Wochenblatt* szerkesztését tarthatta a kezében. Ennek a tartalma ugyanis kizárólag ismeretterjesztő jellegű s német, francia, angol és olasz folyóiratokból (Universal

Magazin, Journal encyclopédique, Magazino Toscano, London Magazin stb.) van merítve, ilyen folyóirat szerkesztésére pedig csupán olyan nagyműveltségű ember volt alkalmas, amelyet WINDISCH KÁROLYban tisztelhetünk. WINDISCH adhatta az eszmét LANDERERnek a melléklap megindítására is, amire abból következtethetünk, hogy 1767-ben indult meg a *Freund der Tugend* s ugyancsak 1767-ben adta ki a LANDERER nyomdában a nyomda üzletvezetője WINDISCH KÁROLY névnapjára írt ünnepi ódáját (PICHLER id. m. 31. l.). Minthogy pedig a *Pressburger Wochenblatt* 1773 végéig változatlanul fennállott, kizártnak kell tekintenünk VALJAVEC azon feltevését, hogy LANDERER és WINDISCH között már 1773 elején szakadásra vezető ellentétek voltak. A *Pressburger Wochenblatt* megszűnése 1773 végén minden esetre amellet bizonyít, hogy LANDERER és WINDISCH kapcsolatai ekkor megszakadtak, ennek okát azonban nem kell feltétlenül személyi ellentétekben keresni.

Ámbár tartalma szerint a *Pressburger Zeitung* főforrásául a *Wiener Diarium* vehető, még sem mondhatjuk azt, hogy a *Wiener Diarium* példája készítette LANDERERT lapja megindítására, sőt éppen ez a bécsi lap volt a *Pressburger Zeitung* legveszedelmesebb versenytársa. Sokkal valószínűbb, hogy LANDERERT a budai nyomda 25 esztendő előtt megszűnt „*Wochentlich zweimal neu ankommender Mercurius*“ című ujságja, mely szintén a *Wiener Diarium*ból táplálkozott, készítette lapja megindítására. A budai ujságot ugyanis a szülői háznál bőséges alkalma nyílt megismerni s mint élelmes üzletember azonnal belátta, hogy Pozsony minden tekintetben alkalmasabb hely Budánál az ujságkiadásra. A *Pressburger Zeitung* kétségtelenül tartalmasabb a budai ujságnál, de számba kell venni azt is, hogy a *Pressburger Zeitung* megindításakor a forrásul felhasznált *Wiener Diarium* is tartalmasabbá lett. A *Pressburger Zeitung* külalakja szerint is jóval felette állott a budai ujságnak amint LANDERER pozsonyi nyomdája is jobban fel volt szerelve 1764-ben, mint a budai nyomda 1730-ban, mikor a *Mercurius* kiadását megkezdte. Mindezek alapján azt hisszük, hogy a *Pressburger Zeitung* megindítását joggal írhatjuk LANDERER MIHÁLY javára, s a LANDERER-család körében is tovább élt ez a tudat, amint ezt LANDERER MIHÁLY fiának 1800. július 25-én a helytartótanácsához intézett beadványából is láthatjuk (PICHLER id. m. XXXII. l.), ahol ez külön

ki van emelve. (Der Vater der Familie war Erfinder und Urheber der Pressburger Zeitung.) FÜSSLI nagy hangon hirdetett ujság-alapítása pedig végleg meghiúsult s LANDERER 1779. augusztus 25-én kelt beadványában büszkén hirdethette, hogy az egyetlen magyarországi németnyelvű ujság évek óta az ő költségén jelenik meg (qui unicus in hocce Hungariae regno novellas Germanico quidem stilo concinnatas pro decore gentis a tantis jam annis propriis sumptibus impressi).

GÁRDONYI ALBERT.

BATTHYÁNY BOLDIZSÁR MISEKÖNYVÉNEK HITELESSÉGE.

1. A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára egy 1489-ben írt, jelentéktelen külsejű kis misekönyvet őriz, „*Nyelvemlékek 17.*“ jelzet alatt. A könyvnek az eleje magyar nyelven írott kalendárium, az egyes miséknek *magyar neve* pedig az illető levél alján piros tintával írottan olvasható.¹ Kolofonja szerint BATTHYÁNY BOLDIZSÁR várkapitánysága alatt 1489-ben írta a könyvet FÁNCSI ANTAL nemes ember, íródeák, még pedig Kőszegen, ahol ebben az időben BATTHYÁNY BOLDIZSÁR várkapitány volt.² *Éppen száz éve, hogy a jelentéktelen külsejű kódex hazánkban elég nagy feltűnést keltett.* A kódex elején ugyanis *magyar nyelvű* kalendárium olvasható (f. 2—7’); a kódexben előforduló egyes miséknél a folió alján mindenütt olvasható rubrummal írva az illető mise *magyar neve*. Ez a tény kódexünket a jelentősebb szórvány-nyelvemlékek sorába emelte.

Teljesen indokolt volt tehát, hogy TOLDY FERENC, a nemzeti irodalomtörténet egyik megalapozója 1841-ben nagy örömmel, szinte lelkendezéssel közölte először³ a kódexnek létezését:

¹ EMMA BARTONIEK, *Codices latini medii aevi*, Budapest, 1940, p. 6.; a papírból készült kódex 91 folióból áll, nagysága 21 × 14,5 cm; kolofonja f. 72. olvasható.

² F. 72. „Et sic est finis in Kwzegh in feria sexta ante festum B. lucie virginis: Anno Domini Millesimo Quadringentesimo octuagesimo Nono sub egregio domino Baltisar de Batyan Capitanei eiusdem Ciuitatis et Castri Kwzegh per me Anthonium literatum nobilem de ffranch existens penes Albam regalem.“

³ Literáti Nemes Sámuel s a közel legrégebb magyar naptár, Athenaeum, 1841, II, 333—335. (aug. 17. szám). — Magyar nemzeti irodalomtörténetében 3. kiad. II, Pest, 1862, 101. a kisebb írott maradványok közé sorolja kódexünket.

„E derék hazánkfia (LITERATI NEMES SÁMUEL) csak ez idén is két régiségkutató utat tett; a másodikról, melyen több dunántúli vármegyét s a szomszéd Stájerországot is bejárta, kevés napok előtt tért vissza, meg-
rakodva több ezer darab régi levéllel... több szépnél szebb codexekkel,
...mellyeknek legnagyobb részét hazai archaeológiánk nagy érdemű bajnoka
JANKOWICH MIKLÓS, fogja magához váltani... Főfő érdekű e második
utazásbeli hozományok közt egy hártýára (?) 4-rét írt missale, 1489-ből,
mellynek valamennyi címei a lap alján egykorúlag veres tintával magyarul
beírva találtatnak... előtte pedig az írás mineműsége után ítélve egy még
régibb, tisztán magyar kalendáriom... régisége, egyetlensége, szépsége s
írásí nevezetességével nyelvünk becsebb régiségei közé tartozik.“

Mindezek ellenére tizenkét évig tartott, amíg a nyelvemlék ismertetőre talált. MÁTRAY GÁBOR, az Országos Széchényi Könyv-
tár akkori igazgatója az Akadémia 1853. március 7-i ülésén ismer-
tette először behatóbban a nyelvemléket. Ezen előadásában töb-
bek között a következőket mondotta:⁴

„A Magyar Nemzeti Múzeum szerzé meg Széchényi Országos Könyv-
tára részére 72 aranyon mult 1852. jan. 20-án néhai JANKOWICH MIKLÓS
újabb gyűjteményéből... régi kötése, mellynek tábláji a fenmaradt csekély
romok után ítélve, kék bársonnal voltak bevonva, s nagy részben elveszett
sárga rézkapcsokkal ellátva, már olly rossz állapotban volt, hogy további
fenntartásra érdemesnek nem találtathatott; ez okból a nevezett évben újolag
fekete félbőrbe kötettet... A naptárban mutatkozó írásmód s betűk alakjai
nem hasonlítván a misekönyvéhez, sőt emezéinél régibbeknek látszván, nem-
csak azoknak ítélete szerint, kik e könyvet, mielőtt én láttam volna, for-
gatták, hanem saját véleményemnél fogva is, a naptár alkalmasint a XV.
század elején íratott.“

Közli a szenteket, „mellyek mai napig nincsenek divatban“,
f. 3. 1494-i bejegyzést, f. 3°, 6. bejegyzéseit és kimondja:
„Ezen iratokból látszik, hogy a könyv BATTHYÁNY BOLDIZSÁRÉ
volt.“ Közli a könyv kolofonját, a latin miseszövegek alá írt
magyar nyelvű rubrumokat csupán említi. A kódex végén LITE-
RATI NEMES SAMUEL kézzel írt bejegyzését⁵ szóvátéve, némi író-
niával a következőket jegyzi meg: „Véleményem szerint az író
FÁNCSY ANTAL volt, miként ő magát nevezi. Fánecs-pusztai mai

⁴ A magyar naptárakról a közelebb lefolyt négy század alatt, Magyar
academiai értesítő 1853-ról, Pest, 1853, 27—29.

⁵ „Ezenn Missálét 1489. írta és festette Litteraty Nemes Antal Kőszeg-
genn. Háromszázötvenkét évök után rá akadván megszerzette Litteraty
Nemes Sámuel Stiria szélibe egy pár arany pecsétnyomókkal együtt.“

napig is létezik Székes-Fejér megye délnyugati csúcsán a Sárvíz mellett s így közel Székesfejérvárhoz. Ha egyébiránt LITTERATI NEMES SÁMUEL mind azokat rokonainak tartá, kik magukat litterátusoknak írták, úgy az ő családja legterjedtebb lehetett a magyar birodalomban.“

Liturgiátörténeti szempontból először KNAUZ NÁNDOR, a mult század érdemes kutatója foglalkozott vele.⁶ KNAUZ közölte az összes misék latin címeit és hozzáadta a magyar, rubrummal írt elnevezéseket is. Érdemileg azonban ő sem foglalkozott többet a kódexszel. DANKÓ JÓZSEF éppen csak megemlíti a kódex létezését, őt közelebből nem érdekelte, mert a nagyheti szertartások hiányzanak könyvünkben.⁷

CSONTOSI JÁNOS a kódex íróját fölvetette a magyarországi könyvmásolók és betűfestők közé. „A latin szöveg közé egykorú magyar felírások és magyarázatok vegyülnek, melyek a codex becsét nagyon emelik. Kiváló becsű a 3—14 leveleken magyarul szerkesztett naptár, mely a legrégibb magyar naptárak egyike.“ Minden megokolás nélkül hozzáfűzi: „A miséskönyv *valószínűleg* BATTHYÁNY BOLDIZSÁR részére készült.“⁸

A szakemberek közül kódexünkkel, mint magyar nyelvemlékkel először ZOLNAI GYULA foglalkozott.⁹ Joggal állapította meg, hogy a nyelvemlék kiadatlan és feldolgozatlan. Ezen a hiányon egy év múlva segített, amikor teljes filológiai feldolgozásban kiadta a miséskönyv magyar naptárát és lapszéli jegyzeteit.¹⁰ Ítéletét a következőkben foglalja össze: „A kódex magyar naptára és lapszéli jegyzetei, nyelvemlék voltukat tekintve, a szóalakok régisége, s főkép a keresztnemek régi magyar formái miatt érdemelnek figyelmet. Ez utóbbiak annyival fontosabbak, minthogy ezen idegen eredetű s hangtörténeti szempontból igen tanulságos neveknek legrégibb alakjai mindedig nincsenek össze-

⁶ A magyar egyház régi szokásai, Magyar Sion, 1868, 810—812; 881—883.

⁷ Magyar szertartási régiségek, Új Magyar Sion, 1871, 89.

⁸ Adalék a magyarországi XIV—XV. századi könyvmásolók és betűfestők történetéhez, MKSZle, 1879, 56 k.

⁹ Régi magyar nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig, Budapest, 1894, 27. l., 20. sz.

¹⁰ A Batthyány-miséskönyv magyar naptára és lapszéli jegyzetei, MKSZle, 1895, 106—116.

gyűjtve.“ Ugyanebben az időben SZINNYEI JÓZSEF is hasonlóképpen nyilatkozott.¹¹

2. A mult század értékeléséről *korunkra áttérve azt tapasztaljuk, hogy kódexünket semmire sem értékelik.* JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ nem említi;¹² HORVÁTH JÁNOS sem veszi be a naptárak közé, holott újabbakat említi: a Winkler-kódexet (1506), a Peer-kódexet (1526).¹³ Egészen elutasító a magyar irodalom újabbkori rendszerezőjének, PINTÉR JENŐNEK állásfoglalása, aki a XV. századi nyelvemlékek sorozatából kódexünket kihagyva, a kétes hitelességű szövegmaradványok közé sorolja azt, melyekről általánosságban ezeket mondja: „Régebben gyakran szerepeltek a középkori magyar nyelvemlékek közt későbbi feijegyzésű s így az 1530-as éveket megelőző korból kivetni való darabok.“¹⁴

Ha most megkérdezzük, *mi ennek a jövőre nézve kétségtelesenül irányt szabó állásfoglalásnak az alapja*, PINTÉRNÉL mást nem találunk, mint hivatkozást SEBESTYÉN GYULÁRA.¹⁵ SEBESTYÉN azonban egyáltalában nem akarta akár az egész könyvnek, akár a nyelvemléknek hitelességét kétségbevonni: ő mindössze a könyvnek egy történeti bejegyzését¹⁶ vonta kétségbe, melyről ezeket mondja: „Elejétől végig hamisítvány. LITERÁTI NEMES SÁMUEL gyártotta, hogy a BATTHYÁNYAKRA való nyílt utalással JANKOVICH MIKLÓSTÓL minél nagyobb vételárat tudjon kicsikarni.“ Megokolást azonban nem ad. A naptárban még két másik rövidebb bejegyzés¹⁷ is olvasható, ezekről azt tartja, hogy teljesen hite-

¹¹ Magyar írók élete és munkái III. Budapest, 1894, 116 k.

¹² Ómagyar olvasókönyv. Pécs, 1929.

¹³ A magyar irodalmi műveltség kezdetei, Budapest, 1931, 109. és 163. k. l.

¹⁴ Magyar irodalomtörténet, I. A magyar irodalom a középkorban, Budapest, 1930, 413—417. (a nyelvemlékek sorozata), 719. k. l.

¹⁵ Batthyány Boldizsár misekönyve, Emlékkönyv Beöthy Zsolt születésének hatvanadik évfordulójára, Budapest, 1908, 199—205.

¹⁶ F. 3.: „Sig(num) Thaurus 2. — Anno d. M. 494. Nos Baltasar de Bathian stetimus ad seruicium Wladislai Vngarie bohemie regis etc. feria secunda ante festum benedicti abbatis in quadragesima et anno illo erat bissextilis annus“.

¹⁷ F. 3': „Anno 1508... Natus est Georgius filius Egregij francisci Both de Bayna“. — F. 6: „Anno 1509... Nata est domina Katherina filia domini francisci Both“.

lesek és belőlük „megállapítható, hogy az 1489-ben írt magyar naptáros és magyar bejegyzés latin miscskönyv húsz év múlva bajnai BOTH FERENC birtokában volt. Mivel kis időközről van szó, az nagyon is valószínű, hogy a miscskönyv eredetileg szintén BOTH FERENC, vagy ennek családja számára készült.“ Úgy gondolom, kétséget kizáróan bebizonyíthatom, hogy a miscskönyv BATHYÁNY BOLDIZSÁR részére készült és így SEBESTYÉN konjektúrájára semmi szükség nincs. Éppen ezért semmi szükség sincs ajánlatának elfogadására: „Legméltányosabb volna az értékes nyelvemlék kódexét ezentúl FÁNCSI ANTAL deák miscskönyvének nevezni.“ Lehet, hogy négy évvel később 1912-ben VELLEDETS LAJOS LITERÁTI NEMES SÁMUELLEL való kapcsolata miatt hagyta ki kódexünket, mikor az ünnepnapok magyar neveit feldolgozta.¹⁸

Általános kételkedést fejez ki JAKUBOVICH EMIL, mikor rosta alá vette ZOLNAI GYULA nyelvemlék-sorozatát: „Z. 23. Magyar naptár és lapszéli jegyzetek BATHYÁNY BOLDIZSÁR miscskönyvében 1489-ből. Saját bejegyzése szerint a híres hamisító LITERÁTI NEMES SÁMUEL kezén ment keresztül. Az ő ismert ragasztgatásai és számos más gyanús jel követeli, hogy a codex magyar nyelvű részeit szigorú felülvizsgálat alá vegyük.“¹⁹

3. A *Batthyány*-miscskönyv nem érdemli meg mostoha sorát, hiszen, mint láttuk, a kételkedés kizárólag a kódex megszerzőjének, LITERÁTI NEMES SÁMUELNEK megbízhatatlanságán alapszik. Közismert dolog, hogy némely hamisítványával, különösen az I. ANDRÁS király korabeli magyar imádságaival hogyan félrevezette éppen TOLDY FERENCET, valamint JERNEY JÁNOS akadémiai tagot, éppen 1854-ben. Ebből azonban egyáltalán nem következik, hogy minden kódex, és a sok száz oklevél, mely az ő kezén fordult meg, mind hamisítvány volna. JAKUBOVICH EMIL semmi egyebet nem mondott, mint hogy a nyelvemléknek magyar nyelvű részeit szigorú felülvizsgálat alá kell venni. Én ehhez a munkához nem értek. Nem elég azonban, mint a múlt század sokszor megtette, egy latin kódexnek csupán szórvány-nyelv-

¹⁸ Az ünnepnapok magyar nevei, Magyar Nyelv, 1912, 204—209, 249—255, 344—346.

¹⁹ Adalékok nyelvemlékeink sorozatához, Magyar Nyelv, 1919, 123. HOFFMANN EDITH, A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratái, Budapest, 1928, 94. megemlíti ezt a véleményt.

emlékeivel foglalkozni, hanem az egész könyvet kell a szellem-történeti vizsgálódás és az irodalomtörténeti kritika tárgyává tenni. Kétségtelennek tartom, hogy a *Batthyány-kódex* nem hamisítvány, hanem BATTHYÁNY BOLDIZSÁR kőszegi várkapitány részére készült.

Pozitív vád eddig csak SEBESTYÉN azon állítása, hogy f. 3 bejegyzése hamisítvány. Még ha ez igaz is volna, nem következnék belőle, hogy a könyv nem készült BATTHYÁNY BOLDIZSÁR részére. BARTONIEK EMMA a bejegyzést azonban nagy katalógusában közli és nem fűzi hozzá, hogy hamisítvány.²⁰ Kérésemre újra tüzetesen megvizsgálta a szóbanforgó bejegyzést és kizárt-nak tartja, hogy hamisítvány volna. A kalendáriumot és a mise-könyv törzsében a lap aljára rubrummal írt magyarnyelvű bejegyzésekhez ezt a megjegyzést teszi: „A manu forsan alia, sed coaeva“. Végignézve LITERÁTI NEMES SÁMUELnek a Magyar Nemzeti Múzeumban összegyűjtött hamisítványait,²¹ látjuk, hogy meglehetősen primitívek. Az egész kalendáriumot és a rubrumos magyar bejegyzéseket, különösen pedig az egész kódexet semmi körülmények között nem hamisította.

A papír, melyen a kódexet írták, *középkori papiros*. Vízjegye a XV. század végén és a XVI. század elején gyakorta használt papirost árul el; az olasz gyártmányú papiros a XVI. század elején Stájerországban használatos volt, de már 1485-ben Erdélyben is használták.²²

A könyv kétségtelenül *magyar használatra iratott*. Ezt onnan is látjuk, hogy Szent KÁLMÁN, ISTVÁN, IMRE és LÁSZLÓ részére közös mise olvasható a könyvben.²³ Szent KÁLMÁN első tisztelője hazánkban Szent ISTVÁN király volt, aki a melki bencés apátságban

²⁰ Codices latini medii aevi p. 6.

²¹ A Tudománytár, 1840, 120. l. megjelent hamisítvány (Fol. Hung. 1897, 31.); I. András-korabeli imádság (Fol. Hung. 1365, I—II.); Magyar képes krónika felírási miniatűr kis kódex (Duodec. Hung. 29.), stb.

²² A kérdéses vízjegy megtalálható C. M. BRIQUET, Les Filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leurs apparition vers 1282 jusqu'en 1600, tome I. Paris, 1907, nr. 2471. alatt. Előfordulási helyei BRIQUET szerint (p. 184.): Lucca, 1482; Velence 1486—1489, 1518; Palermó, 1490; Laibach, 1507, 1537; Graz, 1517; Nagyszeben, 1485.

²³ F. 22: „De sanctis Colomanno, Stephano, Emerico atque Ladislao“.

nyugvó vértanúnak testét állítólag el is hozatta Magyarországra.²⁴ Mindenesetre tény Szent KÁLMÁN tisztelete a magyar közép-korban. A négy szent közös votív miséje is szokás volt a XV. században: egy Pozsonyban írt XV. századi kódex, LISZT MIKLÓS özvegyének misekönyve szintén tartalmazza.²⁵

A könyv kicsi volta azt a gondolatot sugallja, hogy talán nem is a miséző pap részére készült a könyv. Ám e felől maradhat fenn kétség, mert akárhány olyan misekönyv, mely utazásra készült, akkora, mint kódexünk. A könyv azonban maga elárulja, hogy nem pap részére készült, *hanem laikus ember használatára*. Egy helyen ugyanis elárulta az író, ki lebegett a szeme előtt, mikor a könyvét írta. A Szent Zsófiához mondott misében, mi alatt a papnak hét áldozás utáni imádságot (postcommunio) kellett mondani, a rubrica szerint a misét-mondatónak kell a gyertyákat kioltani és közben Miatyánkot és más imákat mondani. Ez a rubrica második személyben a misét-mondatónak szól.²⁶ Ez a tény világosan megérteti velünk, miért írták minden egyes misénél a folió aljára magyarul, rubrummal az egyes miseknek nevét (pl. f. 34' „hwzon neg ffeyedelmek miseye“ XXIV. seniores miséje). Teljesen érthető ez, ha egy világi úr részére készült a könyv. A papnak ellenben semmi szüksége sem volt erre. Ugyancsak ez teszi érthetővé miért kötötték a FÁNCSI ANTALTÓL írt eredeti kódexhez (azaz a jelenlegi folió 8—78') hozzá a más kéztől magyarul írt kalendáriumot. A pap részére, azaz liturgikus használatra szánt könyvnel ez sohasem található. Érthető azonban világi úrnál, aki nem tudja oly jól a naptár latin terminológiáját.

Az eddigiekből világos, hogy magyar ember részére készült a Batthyány-misekönyv. A misekönyv azonban *huszonegyszer árulja el, hogyan hívták ezt az urat!* Szent Zsófia miséjében a hét imádság (collecta) szövegében, valamint a hét csendes imád-

²⁴ LILIENFELDI ORTILO szerzetes krónikája, ad annum 1016, A. F. GOMBOS, Catalogus fontium historiae hungaricae III, Budapest, 1938, 1755.

²⁵ Pozsonyi káptalan kéziratára, nr. 18. (régén Rubricist. 9.) f. 115': „Oratio de sancto Colomanno, Stephano, Emerico atque Ladislao“, KNAUZ NÁNDOR, A pozsonyi káptalan kéziratai, Magyar Sion, 1866, 215.

²⁶ F. 41. „Prius incendisti ad quamlibet collectam unam candelam, ita et nunc ad quamlibet postcommunione *extingue* unam et *dic* unum pater noster et similiter istos versus: *Judica Domine... Exaudi...*“

ság (secreta) szövegében, végül a hét áldozás utáni imádság (post-communio) szövegében, azaz összesen huszonegyszer kiírva találjuk a kódexíró kezétől a „BALTISAR“ nevet. Nagyon jellemző, hogy a magyaros „BOLDIZSÁR“ névhez közelálló formában használja itt a nevet, holott ugyanaz a kódexíró a három királyról szóló misében a latinban szokásos „BALTHASAR“ nevet használja (f. 23—24'). A „BALTISAR“ név huszonegyszeres használata, melyet LITERÁTI NEMES SÁMUEL említett bejegyzésében (l. 5. jegyzet) is észrevett, biztosítja, hogy a misekönyvet valóban egy BOLDIZSÁR nevű magyar úr részére írta a kódex írója. Ha ez is LITERÁTI hamisítványa volna, akkor az egész kódex elejétől végig hamisítvány lenne, ami olyan liturgiátörténeti jártasságot tételezne fel, hogy e gondolatot emiatt már előre el kell vetnünk; egészen eltekintve az írástól, a nagytömegű középkori papiros megszerzésének lehetetlenségétől, végül a nagy munkától, mely 72 arannyal igazán nem lenne megfizetve. Tekintve, hogy a kolofón szerint BATTHYÁNY BOLDIZSÁR várkapitánysága alatt készült a kódex, magától értetődő, hogy a magyar úr, akinek részére a kódexet kompilátora összeállította, BATTHYÁNY BOLDIZSÁR, aki 1489-ben még csakugyan kőszegi várkapitány volt, ebben az évben lett Vas vármegye főispánja.

BATTHYÁNY BOLDIZSÁR az 1398-ban alapított BATTHYÁNY-családban először viselte a Boldizsár nevet.²⁷ Szülei BATTHYÁNY ANDRÁS és ZERDAHELYI VERONKA egymás után született három gyermeküket ugyanis a GÁSPÁR, MENYHÉRT és BOLDIZSÁR névre keresztelték. Mily érthető ezek után, ha kódexünkben a három királyról szóló mise (f. 23—24') annyira ki van emelve. Külön új levélen kezdődik, előtte egy fél levél (f. 22') üresen marad és díszes iniciáléval kezdődik. A három testvér közül azonban csupán a legifjabb, BOLDIZSÁR maradt életben és ő alapított családot. 1484-ben lett kőszegi várnagy, 1489-ben Vas vármegye főispánja, 1490-ben II. Ulászló király Jajcza végvár védelmére küldötte, mint jajczai és boszniai bánt. 1520-ban, szlavóniai birtokán halt meg. A misekönyv két bejegyzése szerint (l. 17. jegyzet) BATTHYÁNY BOLDIZSÁR veje bajnai BOTH FERENC

²⁷ A következőkre nézve l. NAGY IVÁN, Magyarország családai címekkel és nemzedékrendi táblákkal, I. Pest, 1857, 239. — TARNOK ALAJOS, A Batthyány hercegi és grófi nemzetség leszármazása, Nagykanizsa, 1875, 7. l. — KEMPELEN BÉLA, Magyar nemesi családok, I. Budapest, 1911, 486.

volt, akinek György és Katalin nevű gyermekeit feljegyezve találjuk naptárában. A két gyermek születését a BOTH-család családfájába bevette NAGY IVÁN is.²⁸

Bajnai BOTH FERENCről is, mint BATTHYÁNY vejéről is némi kételkedést fejezett ki SEBESTYÉN (l. 15. jegyzet): „Hiszen a régi genealógiák készítői még azt is tudni vélik, hogy BOTH FERENC BATTHYÁNY BOLDIZSÁR egyik leányát bírta feleségül (LEHOTZKY, Stemmographia, II. 66.). Ha ennek hiteles forrása napfényre kerül...“. NAGY IVÁN is LEHOTZKYra hivatkozik ezen adat közlésében.

Abban a szerencsés helyzetben vagyok, *hogy ezt a „hiteles forrást“ Zala vármegye levéltárából produkálhatom*²⁹ és teljes egészében közlöm a következőkben:

„Magnificus Balthasar senior Batthyany Banus Jaiczae ac regni Bosniae vir bello clarus inter reliqua castellanus etiam Castri regii Ginziensis, et ab Vladislao II. Hungariae Bohemiae etc. rege ad tutandam contra machinationes Turcarum imprimis Jaiczam anno 1490 specialiter delectus ac missus. Et cum honore tandem resignato banatu redux in Sclavoniam, ubi ampliora fere, quam in Hungaria bona possidebat, fato functus anno 1520. Consors Margaretha de Batthyany.

1.	2.	3.	4.	5.
Franciscus	Balthasar jun.	Bartholomaeus	Perpetua	Agnes

1. Magnificus Dominus Franciscus de Batthyany comes Comitatus Castriferrei regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae Banus sacratissimique principis Ferdinandi I. Romanorum Imperatoris ac Hungariae, Bohemiae etc. Regis Consiliarius conthorales habuit duas videlicet Magnificam Catharinam Banfi de Alsólendva et Magnificam Elisabetham de Svetkovich.

²⁸ II. (1857), 215, 4. jegyzet: „Naplói jegyzet latin nyelven, mely — ha jól emlékszem — az Új Magyar Múzeum 1852—3. folyamában közöltetett. Jegyzékemről lemaradt a forrás megnevezése.“ Ezzel megállapíthatjuk, hogy a Batthyány-misekönyv naptárát kell ezen értenünk.

²⁹ DR. FÁRA JÓZSEF, Pest vm. főlevéltárosa volt szíves megszerezni a Zala vm. levéltárában levő Batthyány-genealógiából az I. Boldizsárra vonatkozó rész másolatát; dr. FÁRA azelőtt zalai levéltáros volt. — Sajnos, BOTH FERENC gyermekeire nézve KÖSZEGHI SÁNDOR, Nemes családok Pest vm.-ben, Bpest, 1899, 53, azt állítja, hogy a család leszármazási táblái B. 74. jelzet alatt megtalálhatók Pest vm. levéltárában, de e jelzet alatt eddig csupán a siklósi családi birtokra vonatkozó akták registárját találhattuk.

2. Magnificus Balthasar junior de Batthyany Cubicularius Ludovici II. Hungariae, Bohemiae etc. Regis Vicebanus regni Sclavoniae sequaciter etiam Zagrabiensis et Crisiensis Comitatum Supremus Comes obiit anno 1528. Consorts Catharina Erhardi neptis Lucae episcopi Zagrabiensis ex sorore Sophia.

3. Magnificus Bartholomaeus de Batthyany.

4. Magnifica Perpetua de Batthyany Magnifici Nicolai Dersffi de Szerdahely conthoralis. Ex qua omnes comites Palffi.

5. Magnifica Agnes de Batthyany Magnifici Francisci Both de Baina Bani coniux.“

Ezzel véglegesen kiküszöbölhetünk minden eddigi — egyébként megalapozatlan — skrupulust a genealógia-készítők jól-értelmségére vonatkozóan.

4. Miután az első magyar laikus-missale hitelességét kimutattuk, *ismerkedjünk meg vele liturgiátörténeti szempontból* kissé részletesebben. A könyv semmi egyéb, mint a középkorvégi votív misék gyűjteménye. A votív misék, azaz fogadalmi misék a legkülönbözőbb szükségletekre szolgáltak. Ezeket gyűjtötték össze a könyvben, hogy valahányszor a kőszegi várkapitány ilyen misét mondatott, azon résztvevén, maga is követhesse őket. Az egyházi év rendes menetére a könyvet nem használták, mert néhány főbb ünnepnek miséje megvan ugyan benne, de csak a két fogadalmi mise-sorozatba beosztva. Hasonlóképen van a szentek ünnepeivel is: csak azoknak a szenteknek miséit találjuk meg benne, amelyek votív misékül használtak.

A votív misék a következők. F. 8'—20' a miserendet tartalmazza. F. 20'—21': „Sequitur missa de B. Virg. M. per estatem“, Ez Mária szokásos votív miséje pünkösdtől adventig. Hozzáfűzi:

F. 21'—22: „De assumptione marie“, ez csak a három mise-imádságot hozza.

F. 22—22': „De scis Colomanno Stephano, Emerico atque Ladislao“.³⁰

F. 23—24': „Hic incipitur missa de tribus regibus“. A misének gallikán stílusú,³¹ hosszú imádságai vannak. A három nap-

³⁰ L. fent, 23., 24., 25. jegyzetet.

³¹ RADÓ POLIKÁR, A liturgia stílusa, Pannonhalmi Szemle, 1926, 63—68.

keleti bölcs a XV. században az utasok védőszentje volt, a misét akkor mondatták, ha hosszabb útra keltek.³²

F. 24'—28: „Sequitur missa de lancea domini“. Az Úr lándzsájáról szóló mise Jézus szenvedésének kultuszával függ össze. A XIV. század óta mindinkább használatosak voltak Krisztus szenvedéséről szóló misék mellett a szenvedés részletezésével foglalkozó misék: így mindinkább elterjedtek Jézus töviskoronájáról, lándzsájáról, szegeiről, továbbá Krisztus szenvedő arcáról szóló misék (missae de passione Domini, de spinea corona, de lancea, de clavis, de facie Domini).³³ Különösen érdekes, hogy ennek a misének külön Glóriája van: azaz a Glória rendes szövegét az Úr lándzsájára vonatkozó részletekkel bővítették. Ezek a trópusok. A következőkben közöljük az Úr lándzsájáról szóló Glóriát.

(I.) „Gloria in excelsis Deo... Laudamus te creatorem. Benedicimus te redemptorem. Adoramus te saluatorem. Glorificamus te premiatorem. Gratias agimus tibi... pater omps mediator hominum coram altissimo maiestate. Domine filij unigenite altissime... patris ymmolatus in cruce agnus inocens a peccatis... deprecationem nostram scelera nostra tollens tolle et orationem nostram. Qui sedes ad dexteram patris Ex Maria incarnatus miserere nobis diro cuspide laceratus... Tu solus dominus ffontem aque et sanguinis tribuens. Tu solus altissimus misericordie (!) tribuens veniam Jesu triste cum sancto spu nobis celeste donum tribuens in gloria dei patris, amen.“

F. 28—30: „Sequitur missa de spinea corona domini“. Az Úr töviskoronájáról szóló mise akkor lett divatos, amikor az állítólagos töviskoronát Konstantinápolyból 1239-ben Párizsba vitték. A XIV. században Németországban is elterjedt a mise, sőt mindenfelé utat talált magának, még a skandináv északra is eljutott.³⁴

³² AD. FRANZ, Die Messe im deutschen Mittelalter, Freiburg i. B., 1902, 216. — Az itten közölt miseimádság azonos misekönyvünk imádságával (f. 23), a mise egyébként nem azonos.

³³ AD. FRANZ, i. m. 157.

³⁴ P. LINDBERG, Die schwedischen Missalien des Mittelalters, I. Upsala, 1923, 187. f.

F. 30—32: „Sequitur missa de quinque vlnerebus“. Az öt szent sebről szóló mise ugyancsak a XIV. század óta használatos. A középkor történeti kritikátlanságával úgy tudta, hogy a mise szövegét Szent János evangélista írta, és II. Bonifác pápa (530—532.) kinyilatkoztatásban újra megtudta.³⁵

F. 32—34: Szent Rafael arkangyal miséjét hozza. Ez a mise is szokásos volt a XV. században. A középkor hívő embere a legkülönbözőbb közbenjárásokra használta fel a bibliai Tóbiás történetében szereplő angyalt. A Batthyány-misekönyvben érdekes, hosszú rubrummal írt ajánlás vezeti be ezt a misét, mely eddig tudomásom szerint ismeretlen:

(II.) „Nota quod si quis de sancto Raphaele legit hanc missam, vel in honore eius de suis laboribus bona accommodaverit vel pauperibus elemosinam dederit vel ipsum in patronum receperit et semper in suis orationibus ipsum habuerit, tunc per intercessionem eiusdem Sancti Raphaelis liberabitur ab omnibus necessitatibus suis, videlicet de egritudine, de paupertate, de omni angustia et tribulatione, de potestate inimicorum suorum, de ira dominorum suorum, sew dominarum quantumque peccerit, adeo statim impetrabit, et lucrabitur in extremis suis, dyabolus non dominabitur ei, sed s. Raphael erit ei in refugium.“³⁶

F. 34'—36: „Missa de XXIV. senioribus“. A huszonnégymennyei vén, vagy ahogy misekönyvünk nevezi, „a huszonnégymennyei fejedelem“, Szent János evangélista látomásában fordul elő: „És a királyi szék körül huszonnégyszék, és a székeken huszonnégymennyei vén ült, fehér ruhákba öltözve, és fejükön arany korona... A huszonnégymennyei vén leborula a trónon ülő előtt, és imádá az örökön-örökké élő, és letevé koronáját a trón előtt, mondván: Méltó vagy, ó Urunk, Istenünk, hogy tied legyen a dicsőség és a tisztelet és a hatalom, mert te teremtettél mindent, és a te akaratod által jöttek létre és teremttettek!“ (Jelenések 4, 4. 10 k.)

³⁵ AD. FRANZ, i. m. 157—161. A mise szövegét FRANZ egy heidelbergi kódex szerint közli (Cod. Salem, VII, 13, fol. 13—16.). Ezzel a szöveggel azonos a Batthyány-misekönyv is.

³⁶ V. LEROQUAIS, Les sacramentaires et les missels manuscrits des bibliothèques publiques de France, Paris, 1924. III, 260. Egy Párizsban levő 1509-es misekönyvben van Szent Rafael-mise, ezen ajánlás nélkül. AD. FRANZ i. m. 217. szerint egy trieri misekönyvben (C. Trev. 361.) van ugyan ajánlás, de az mindössze kétsoros.

A jelképes látomás huszonnégy véne természetesen jelképes: az Ó- és Újszövetségben üdvözültek elitjét jelentik, a tizenkét törzs megkettőzésével, jelezve ezzel, hogy az Újszövetség Izrael tizenkét törzsének örökébe lépett. A nép naív hite Keleten konkrét személyeket csinált belőlük: az egyiptomi kopt keresztényeknél rendes ünnepük volt, akárcsak az Apocalypsis négy állatának is.³⁷ Hogyan került Nyugatra a huszonnégy vénnek kultusza, azt biztosan nem tudjuk. Tény az, hogy a XIV—XV. században mindenfelé elterjedt. A néphit azt tartotta, hogy a huszonnégy vénnel tanácskozik Isten a kántorböjtök csütörtökein: ekkor határozták el a mennyországban, mi történjék a földön a következő negyedévben. A babonás hívők siettek a huszonnégy vént misével kedvező döntésre hangolni. A bécsi teológiai fakultás éppen ezért 1419. október 17-én élesen állást foglalt ezen kultusz ellen; a misék azonban mégis megmaradtak és csak a trienti zsinattól kiadott reformált misekönyv hagyta el ezeket a miséket (1570).³⁸ A huszonnégy vén tisztelete különösen Stájerországban és Karintiában dívott, amint azt XYSTUS SCHIER, a XVIII. század korán elhalt érdemes kutatója állítja.³⁹

Mindenesetre tény, hogy a *Batthyány-misekönyv* miséjének szövege azonos stájer Misszálék szövegeivel; az AD. FRANZTÓL közölt szövegekkel kevésbé egyezik.⁴⁰ Scholsem találtam közölve a *Batthyány-misekönyv*ben olvasható, vörössel írt ajánlás szövegét:

(III.) „Nota, quod ista sequens missa legitur de 24 senioribus si quis eam fecerit celebrare per quatuor XX dominicas, liberabitur a pena et culpa et ista constitutio facta est a summo pontifice Benedicto anno domini MCCCXXXVIII.“

³⁷ N. NILLES, *Kalendarium manuale utriusque ecclesiae orientalis et occidentalis* II. Innsbruck 1897, 697 k. 711.

³⁸ AD. FRANZ i. m. 172—177.

³⁹ X. SCHIER, *De erroneo cultu XXIV seniorum in superiori Styria et Carinthia sub a. 1420 una cum eorum liturgia: kéziratban maradt mű, mely a bécsi ágostonrendi kolostorban van: C. WURZBACH, Biogr. Lex. d. Kaiserthums Oesterreich*, 29, Wien 1875, 282 p.

⁴⁰ J. KÖCK, *Handschriftliche Missalien in Steiermark, Graz-Wien 1916*, 28 k. a grazi egyetemi könyvtár 281. sz. XIV. századi misszáléjának imája teljesen azonos a Batthyány-félével. AD. FRANZ 176 k. szövegei egy aldersbachi XIV. századi missaléból valók (München Clm 2873).

F. 36'—42: „Missa de s. Sophia“. Szent Zsófiát már elég korán tisztelték a középkorban, mint segítőt nagy szükségben, a X. század óta.⁴¹ A Batthyány-misekönyv szent Zsófia votív miséje stájer misszálékban olvasható Zsófia-mise szövegével azonos.⁴² A votív misében hét miseimádságot (Collecta) kellett mondani: a misét mondató minden egyes collectánál egy gyertyát gyújtott meg. A felajánlaskor hét kenyeret és ugyanannyi dénárt ajánlott fel az oltárnál, és helyére visszatérve versiculosokat kellett imádkoznia. A Sanctuskor földreborult és kiterjesztett karokkal el kellett mondania a Miserere-zsoltárt. Az áldozás utáni imádságok, melyek a collectáknak megfelelően ugyancsak hét Postcommunióból állottak, a hét gyertyát egyenkint oltotta el a misét szolgáltató. (L. IV., VI., VII. szövegeket.) A következőkben közöljük azokat a rubrikákat, melyek az idézett kiadásokban nincsenek közölve és a mise praefatióját:

(IV.) „Hic offerentur septem panes et tot denary et auctor iterum redeat ad locum suum et stans ualde deuote dicat predictos uersus.“

(V.) „Prefacio de S. Sophia vidua domini: Qui in sanctorum tuorum numero beatam sociasti Sophiam viduam nec non tibi ydoneam in adiutorium supplicantis populi concessisti, cuius ergo nunc merita propterea prout poscimus, interea precibus veneramur, ut eam in celo pro nobis intercedere sentiamus, per quem maiestatem...“

(VI.) „Hic ad sanctus prosternat se ad modum crucis humiliter et deuote, quantum humilis potest et pro angustia et tribulacione sua dicat hunc ps. Miserere.“

(VII.) „Prius incendisti ad quamlibet collectam unam candelam, ita et nunc ad quamlibet postcommunionem extingue unam et dic unum pater noster et similiter istos versus: Judica Dne... Exaudi...“

F. 42'—61' tizenhárom miséből álló misesorozat. Egymás után tizenhárom misét kellett mondani:

1. Missa de Epiphania Domini (f. 43).
2. Sequitur missa secunda (nativitatis Domini, f. 45).
3. Sequitur missa tertia de nativitate Domini (f. 47).

⁴¹ AD. FRANZ i. m. 279—282, szövegeket közöl egy X. századi mainzi kódexből (CVP 1888), egy XIV. századi schlägli kéziratból (CPlg 161). C. SCHULTING, *Bibl. ecclesiastica seu commentariorum sacrorum de expositione Missalis et Breviarii*, Köln III, 1601, 103, egy rajnavidéki kéziratból szintén közöl egy misét. LEROQUAIS-nál nem találtam.

⁴² J. KÖCK i. m. 142—146: a grazi Egyetemi könyvtár 1534. sz. XV. századi cisztercita misszáléjának szövege.

4. De annunciacione Rorate (f. 59').
5. De angelis missa sicut de s. Raphaelae per totum (f. 51).
6. Sequitur Missa de Apostolis (f. 51').
7. De s. trinitate sequitur missa (f. 53).
8. De corpore christi (f. 54).
9. Sequitur Missa de sancto spiritu (f. 55').
10. Missa decima de s. Johanne (f. 57').
11. Pro defunctis missa (f. 58').
12. Sequitur iam missa duodecima de passione domini Humiliauit, supra require in loco suo (f. 60).
13. Missa XIII. de martiribus (f. 60).

A középkor vége felé szokásba jött a misesorozatok mondása. A legkülönbözőbb sorozatok járták. A tizenhármassal elég gyakran szerepel. Egy párizsi misekönyvben ilyen tizenhármassal misesorozatnak a neve „missae de gratia“.⁴⁸ A *Batthyány-misekönyv* szerint igen sokat vártak e misék elmondásától: általában bármilyen szorongatásban mondották, magtalanság ellen, szomorúságban, várták, hogy megment minden veszedelemtől szárazföldön és tengeren, sőt a mise ajánlása azt ígéri, hogy meg fogja halálát tudni a misesorozatot szolgáltató tizenhárom nappal előre és Isten országát testi szemeivel fogja látni; továbbá, hogy nem hal meg hirtelenül, hanem a szentségekkel ellátva. Érthető, hogy a trienti zsinat minden ilyen misesorozatot eltiltott, kivéve a halottakért mondandó harminc gyászmisét, az ú. n. Gergely-féle misesort. Mindezeket a misesorozat ajánlásában olvassuk a *Batthyány-misekönyv*ben:

(VIII.) „Ego Silvester Romanorum pontifex notifico omnibus xpianis et xpifidelibus reuellacionem (!) dom. nostri Ihu xpi Reuellatum (!) est mihi quicumque infrascriptas missas celebrauerit vel celebrare fecerit inter alias obtinebit a deo virtutes magnas, primo si fuerit in aliqua tribulacione, positus liberabitur procul dubio. Secundo si fuerit sterilis vir aut mulier proles habebunt. Tercio si fuerit in aliqua tristicia, liberabitur. Quarto quod a multis falsis et etiam aduersitatibus liberabitur. Quinto si fuerit in periculo mundi aut maris exaudietur clamor eius. Sexto obitum suum ante tridecim (!) diebus resciet (praesciet) et regnum dei oculis corporalibus videbit. Septimo, quod subitanea morte non moritur. Octauo quod sine vnccione et confessione extrema et corpore cristi porreptione (! porrectione) non decedet, nec, moritur. Nota, quod celebrans seu celebrator debet esse sine peccato mortale (!)“

⁴⁸ AD. FRANZ i. m. 277—279 idézi: THIERS, *Traité des superstitions qui regardent les sacrements*, Paris 1697—1704, II, 409.

F. 61'—64' egy három miséből álló sorozat. „Item contra febrres et alias infirmitates. Item contra caducum morbum.“ A három mise nem különböző miseszövegekből áll, hanem háromszor kellett egymásután elmondani a Szentháromságról szóló misét. A misék végén a lázas beteg, vagy az eskóros fölött öt evangéliumot, azaz evangéliumi szakaszt kellett felolvasni. Hét gyertyát gyújtottak meg, ezekre ráírták a hétköznapi nevet; egy táblára felírták a Jézus börténéről szóló evangéliumot („Ductus est Jesus“ Mt. 4, 1—11). A harmadik mise után lemosták a táblát szenteltvízzel és ezt a betegnek meg kellett innia. A hét gyertyából találmra egyet ki kellett húznia: és ha meggyógyult, az illető hétköznapon hálája jeléül élete végéig böjtölnie kellett. Így mondja el ezt a misekönyvben olvasható bevezető ajánlás:

(IX.) „Item contra febrres et alias infirmitates. Item contra caducum morbum celebrantur tres misse de sancta trinitate, continuis diebus et infirmus audiat et in fine missarum legantur ewangelia scilicet In principio. Maria Magdalene. Recumbentibus. Siquis diligit me. Erat Ihus eiiciens daemonium. Item debent esse septem candelae parve, in quibus scribantur septem nomina dierum et scribatur ewangelium ductus est ihus super tabulam et post terciam missam de tabula lauetur ewangelium cum aqua benedicta et infirmus bibat ipsam locionem et recipiat unam candelam de VII candelis et qualiter super ipsam candelam scriptus euenerit, illum diem usque ad finem vite sue ieiunet. Si dies dominicus euenerit pro ipsa feriam sextam ieiunabit.“

A következő misék minden misekönyvben megtalálható votív misék:

F. 64'—66: „missa pro peccatis“.

F. 66—66': „Sequitur pro pace oratio“.

F. 66': „Pro pluuiam“.

F. 66'—67: „Sequitur de s. Joseph“. Ez a József nem Mária jegyese, hanem Jákob pátriárka fia: az egyiptomi József, akit a collecta „prófétának“ mond, mert megfejtette a fáraó álmat. Miséjével már több magyar liturgikus kódexben találkoztam.⁴⁴ Ezt a misét nem találtam sem német, sem francia forrásokban; Keleten ellenben megvan. A görög egyház Triodion-ja a nagyhét hétfőjén üli meg „a boldog és szépséges Józsefnek, ki a szenvedő Krisztus előképévé lett“ emlékéit, az örmény egyház más pátriárkákkal együtt Vartavár (Urunk színéváltozása) utáni első vasárnapot követő szombaton, az egyip-

⁴⁴ Egy XIV. századi pozsonyi misekönyvben (Nemzeti Múzeum C. l. m. ae. 215) f. 290' olvasható collectája. Egy másikban megvan az egész mise. (Nemz. Múzeum C. l. m. ae. 214., melyet 1341 előtt írtak, f. 170: „Sancti Joseph prophete Officium“). L. még C. l. m. ae. 94. f. 218' is.

tomí koptok Phamenoth (március) 12-én emlékeznek meg Józsefről, Jákob fiáról.⁴⁵

Három közönséges votív mise következik most:

F. 67—67': „pro serenitate“.

F. 67—68: „Sequitur suffragia (!) pro iter agentibus“.

F. 68: „Sequitur oratio communis pro defunctis“.

F. 68'—70: Missa contra mortalitatem.

(X.) „Nota Missa contra mortalitatem et pestilenciam, quam sanctissimus pater Dominus clemens sextus instituit in consistorio et collegio sancto cum cardinalibus et magistrantibus suis, concessit omnibus dictam missam legentibus, sew studentibus sew audientibus CCLXX dies indulgenciarum.“

F. 69'—72: „In honore sancti Sigismundi Regis pro febricitantibus legantur hec ewangelia super caput eius.“

Szent Zsigmond burgundi király (517—523.) egyszer lázas betegségéből meggyógyult, a nép a középkorban a lázas betegségekben hozzája fordult, hogy meggyógyuljon. Nagyon sok német misekönyvben meg lehet miséjét találni.⁴⁶ A *Batthyány-misekönyv* szerint azonban nincsen külön miséje, hanem a Szentháromságról szóló misét kell mondani és a mise után hét evangéliumi szakaszt kell olvasni.

Ezzel a tulajdonképeni misekönyv f. 72 lezárul FÁNCSI ANTAL kolofónjával. A misekönyvhöz azonban *különböző pótlékokat* függesztettek: ezekből megtudjuk a könyv további sorsát. Először is megtudjuk, hogy FÁNCSI ANTAL továbbra is BATTHYÁNY BOLDIZSÁR szolgálatában maradt: az első pótlék ugyanis még az ő kezétől való. Ő maga folytatta a misekönyvet, pótlólag beírva azokat a Máriáról szóló miséket, melyek hiányoztak:

F. 72': de conceptione B. M. V.

F. 75: de nativitate B. M. V.

F. 75': de purificatione B. M. V.

F. 77': de assumptione B. M. V.

Ezt a misét FÁNCSI ANTAL nem fejezhette már be, a mise az offertóriumban megszakad. *Nyolc különböző kéztől beírt pótlékokat* találunk ezután:

⁴⁵ N. NILLES, i. m. II, 215. 591. és 716. — A misét nem találhatjuk sem FRANZ-nál, sem KÖCK-nél, sem LEROQUAIS-nál.

⁴⁶ AD. FRANZ i. m. 192—203; KÖCK i. m. 49.

F. 79—80: Missa des S. Catharina tempore belli. — De s. Michael archangelo.

F. 80': generalis s. Augustini pro vineis.

F. 81—81': De B. Virgine „Oracio de quatuordecim auxiliatoribus“.

F. 81'—83: Orationes de communi sanctorum.

F. 83—84: Missa pro infirmis „M. de angelis specialibus“.

F. 84'—85: Psalmus L.

F. 85'—88: „Sequitur Benedictio Thuris, Auri et mirre. In festo Epiphaniarum domini“.

F. 88'—89': „Missa s. Nicolai de Tolentino glorioso ordinis heremitarum scti Augustini“.

Az utolsó bejegyzés elárulja, hogy a BATTHYÁNY-család használatából a könyv valamilyen ágostonrendi kolostor birtokába jutott. Ilyen volt Kőszegtől nem messze, Lékán; a régi magyar határtól szintén nem nagy távolságban Pöllau. Nagyon sok könyv került ki ezekből a határmenti ágostonrendi kolostorokból. A szombathelyi püspöki szeminárium könyvtárának vizsgálata meggyőzött arról, hogy a XVIII. század végén mennyi könyvet vett SZILY JÁNOS, az első szombathelyi püspök, a lelkes bibliofil, székesegyháza könyvtára részére a pöllai ágostonrendi zárdától. PÁLINKÁS GÉZA, ki 1895-ig a könyvtárt gondozta, meg is jegyzi azt, mennyi könyvet vett ebből a kolostorból SZILY püspök, hozzáfűzve, hogy a határmenti plébániákon kéziratok és régi könyvek találhatók Pöllauból és más felosztott kolostorokból.⁴⁷ Semmi lehetetlen nincs tehát abban, hogy kódexünket száz évvel ezelőtt LITTERATI NEMES SÁMUEL „Stiria szélibe“ megszerezte.⁴⁸

RADÓ POLIKÁRP.

⁴⁷ PÁLINKÁS GÉZA, A szombathelyi székesegyházi könyvtár kódexeinek, ősnymtatványainak, régi magyar könyveinek jegyzéke 1892-ből (kézirat a szombathelyi szeminárium könyvtárában) 6. lap.

⁴⁸ L. 5. jegyzet.

A NEUER KURIER TÖRTÉNETE.

II. JÓZSEF társadalompolitikája arra törekedett, hogy az ellenzéki szellemű nemességgel szemben a kormányhoz mindig hű polgárságot támogassa. Nem csupán politikai és gazdasági téren igyekezett a polgári osztályt megerősíteni, hanem kulturális szempontból is gondját viselte, hiszen a német nyelvű polgárság gondozása igen jól összeillett a kalapos király összbirodalmi és németesítő elgondolásával. A józsefi évtized alatt pezsgő élet indult meg a színházak és folyóiratok körül, amit a sajtószabadság, illetve a cenzura enyhítése is elősegített.

Rögtön az új uralkodó első évében, 1781-ben megindult az első pesti hírlap, a *Pester Intelligenzblatt* s a város kezdődő, gyors fejlődésének lett egyik első, kulturális jele. Azonban nem állhatott fenn sokáig: 1786 március végén beszüntette megjelenését és tulajdonosa végkép feladta vállalkozását.¹ Úgy látszik, hogy ezután egy darabig sem Pesten, sem Budán nem jelent meg hírlap² és e hallgatás után a két városban majdnem egyszerre történtek lépések újabb lap alapítására. 1787 elején indította meg SCHICKMAYER JAKAB budai hírlapját *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* címmel és ugyanezen évben tűnt fel Pesten MOLL JEROMOS, korának érdekes alakja, hogy egy ottani hírlap alapításával foglalkozzék.

MOLL életéről keveset tudunk.³ Jómódú bécsi családból származott, apja udvari haditanácsi ágens (Hofkriegsagent) volt.

¹ Int. a. m. 23, 116 a Székesfővárosi levéltárban és Helyt. tan. Rev. libr. 1786, f. 5, p. 12 az Országos Levéltárban.

² Egy helytartótanácsi irat (Rev. libr. 1786, f. 12, p. 12) határozottan ezt állítja, ezzel szemben KERESZTY ISTVÁN (A magyar és a magyarországi sajtó időrendi áttekintése, Bpest, 1916) egy 1786—88 között megjelenő Ofner Stadtzeitungról tesz említést, de példány nem ismeretes belőle. Bizonyára az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten-nel lesz azonos.

³ SZINNYEI nagy lexikona nem ismeri. Nevét GÁRDONYI ALBERT (A hírlapírás kezdetei Budán és Pesten, Könyvtári Szemle, 1917) említi először.

Mint olyan sok osztrák abban az időben, az ifjú MOLL is a Lajtán inneni országban kereste boldogulását és előbb Zágrábban alapított könyvkereskedést. De kevés siker kísérte üzleti vállalkozását, 1786-ban adósságainak hátrahagyásával eltűnt Zágrából és a város az elhagyott üzlet ellen megindította a csődöt.⁴ Bukása után nemsokára Pestre került és itt már nagyobb terveket forgatott fejében. 1787. október 12-én kérvénnyel fordult a helytartótanácshoz és egy kereskedelmi iroda — amint ő nevezte: *Frag- und Kundschaftsamt* — felállításához, valamint egy ezzel kapcsolatos hírlap — *Intelligenzblatt* — kiadásához kért engedélyt. Rövid kérvényében nem fejtette ki részletesen lapjának a tervét, de hivatkozott arra, hogy Pozsonyban már 1781-ben megnyílt egy hasonló kereskedelmi ügynökség.⁵ A helytartótanács már amúgyis kedvezően intézte volna el kérését, amikor MOLL megismerkedett TRATTNER MÁTYÁSSAL, a nemrég Pesten megtelepedett nyomdással és az ismeretség során hírlap-tervét is megváltoztatta. Ismeretségük történetét maga TRATTNER beszélte el egy hosszúra nyúló pörösködésük során. Eszerint MOLL 1787 végén ismeretlen emberként tűnt fel a nyomdájában, különböző ürügyekkel az ismeretségét kereste és terveket adott elő, amik TRATTNER tetszését nem nyerték meg. Végül is MOLL azzal hozakodott elő, hogy olyan szűkös viszonyok között él, hogy sem ruhája, sem élelme nincs és néhány forintot kért, amivel fogadásának tartozott. Három hónap folyamán 29 forintot kapott TRATTNERTŐL és ezalatt pendítette meg azt a tervet, hogy

⁴ Int. a. m. 489.

⁵ RÉZ HENRIK (*Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn, München, 1935, 11—2 l.*) nyilvánvalóan tévesen olvasta az iratot, amikor azt írja, hogy Pozsonyban 1780-ban (!) egy *Kundschaftsblatt* jelent volna meg. Ezzel szemben a helytartótanács 1787 dec. 26-án azt írta Pest megyéhez: „In der Anlage hat Kristian Jeronimus Moll wegen Errichtung eines *Frag und Kundschafts Comtoir* in Ofen und Pest und Herausgab eines *Frag und Kundschaftsblattes* den Vorschlag eingereicht. — Da nur der von dem Supplicanten über dieses Comtoir eingereichte Plan im Wesentlichen durchaus mit jenem so im Pressburg untern 1-ten März 1781 genehmiget auch wirklich eingeführet worden ist übereinstimmt“ csupán az árai olcsóbbak, tehát nincs akadálya az engedély megadásának. (Int. a. m. 2448) Ebből a szövegből nyilvánvaló, hogy Pozsonyban csupán iroda — Comtoir — lehetett, s az is 1781-ben nyílt meg, de nem hírlap. Tehát RÉZ következtetése az 1780-ban megindult pozsonyi *Kundschaftsblatt*-ról alaptalan.

indítsanak közösen egy politikai hírlapot, ami a háborús időkben nagy sikert arathat. TRATTNERnek — amint utóbb a per során vallotta — ez a terv sem tetszett, mert hiszen ilyen vállalkozáshoz nem lett volna társra szüksége. Csupán azért fogadta el a javaslatot, hogy ezáltal MOLL szerencsáját megalapíthassa.⁶

TRATTNER és MOLL 1787. december 15-én szerződést kötöttek, amelyben három esztendőre kimondták, hogy egyenlően viselik a kiadásokat és egyenlően részesednek a jövedelmekben. MOLL kötelezte magát, hogy elintézi a szerkesztést és gondoskodik a kézbesítésről; ezért tiszteletdíjat kap, ami az előfizetők száma szerint 150—200 forint között ingadozik. TRATTNER viszont kötelezte magát, hogy meghatározott áron nyomja a lapot s végül megegyeztek arra nézve is, hogy a befolyt pénzeket közösen kezelik. A megegyezés alapján 1788 januárjában, most már közösen megismételték a lap engedélyezése iránti kérelmüket. „Az általános sajtószabadságról szóló legkegyelmesebben közzétett alapelvek értelmében — érveltek itt — semmiféle késleltetheti az ilyen hasznos írások kiadását, mivel egy kiadó vagy nyomdász sem rendelkezik hetilapra vagy hírlapra vonatkozó kizárólagos privilégiummal, tehát senkit meg nem károsítunk a jogaiban.“ Közös kérvényükre már március hónapban megérkezett a kedvező válasz: a hetilapot engedélyezték, de ugyanazokat a cenzurális szabályokat alkalmazták reá, ami a budai újságot is illette, tehát előzetes és utólagos cenzurára kellett minden egyes számot benyújtani. Nem teljesítették azonban azt a kérésüket, hogy Pesten jelöljenek ki cenzort a lap részére; tehát minden egyes számot Budára kellett átküldeni cenzuráltatás végett, ami télidőben, jégzajláskor sok nehézséget és késedelmet okozott a lap megjelenésében.⁷

Az engedély birtokában 1788. március 24-én előzetes tudósítást adtak közre a *Neuer Kurir aus Ungarn von Kriegs- und Staatssachen* címmel meginduló hírlapról.⁸ Ebben már pontosan

⁶ Int. a. m. 2448 és 5092.

⁷ Rev. libr. 1798, f. 14, p. 4.

⁸ A lap címe fennállásának 12 évfolyama alatt többször változott, amint azt DEZSÉNYI BÉLA (Legrégibb hírlapjaink életrajzához, MKSzele, 1940, 357—59 l.) tisztázta. Mi a szövegben következetesen *Neuer Kurier*-nak nevezzük.

megjelölték lapjuk programját. Ígérték, hogy mindenekelőtt a hadieseményekkel fognak foglalkozni. „A kiadók arra törekedtek — írták —, hogy minden helyen barátokat szerezzenek, akik a nevezetesebb események alkalmából bizonyonnyal nem fogják tolulukat pihentetni.“ Másodsorban külföldi államügyekkel fognak foglalkozni: „Ez a rovat összefoglalva, röviden csupán olyan külföldi híreket fog tartalmazni, amelyek általában fontosak lehetnek a világpolgár számára.“ A belföldi államügyeken kívül különböző híreket hoznak, amelyekhez a hirdetések, hivatalos értesítések, tehát mindaz, „ami az általános Intelligenz-fach-ba tartozik“ fog kapcsolódni.

1788. április 2-án jelent meg a *Neuer Kurier* első száma fél ív terjedelemben. Megindulásakor 1000 példányban nyomták, 1790-ben 650-re esett vissza, de utóbb ismét 1000-re emelkedett. Minden szerdán és szombaton jött ki, a nevezetesebb események alkalmából pedig külön fél íves mellékletekkel bővült. Az akkor megindult európai háború akkora érdeklődést keltett, hogy 1788 októberétől kezdve már hetente háromszor, kedden, csütörtökön és szombaton kellett megjelennie.

MOLL, a szerkesztő művelt ember volt. Anyanyelvén kívül latinul, franciául és olaszul értett; magyarul csak pesti tartózkodása alatt kezdett tanulni, de ebben sosem vitte valamilyen tökélyre. Könyvei között, mint abban az időben oly gyakori volt, egyképen fel lehetett találni a latin teológiai műveket, valamint a francia felvilágosodás iratait. Politikai felfogása nagyjából megegyezett azzal, ami akkoriban a magyarországi németnyelvű polgárság körében uralkodott. A felvilágosodás szellemét tette magáévá, lelkesedett a haladásért. Őszintén csatlakozott II. JÓZSEF politikájához és az osztrák államról azt írta, hogy „immár elérte a belső tökéletesség legmagasabb fokát“.⁹ De a jozefinus szellem sosem jelentett magyarellenességet; sőt inkább minden alkalmat felhasznált, hogy a „nemes magyar nemzetet“ és különösen annak hadi vitézségét dicséretekkel elhalmozza. Az újév alkalmából egyszerre kívánt jót a kalapos királynak és a magyaroknak: „Hallgassa meg az ég könyörgéseinket és vezesse győzelemre ez évben nagy királyunk bátor, hősi harcosait... A nemes magyarnak a neve hangozzék bor-

⁹ Neuer Kurier, 1788, 48 l.

zalmasan az ozmán fül előtt.¹⁰ 1790-ben pedig, a rendi visszahatás évében, éppoly lelkesedéssel figyelte az országgyűlés tárgyalásait, mint előbb JÓZSEF reformtevékenységét: igazi patrióta volt, aki az uralkodóért és a rendekért egyképen tudott lelkesedni. De ugyanakkor volt bizonyos újságírói önérzete is, amiben a felvilágosodás világpolgári gondolata észrevétlenül összeolvadt patriotizmusával: „Az újságíró első kötelessége — elmelkedik egy alkalommal —, hogy pártatlan maradjon. Ők a mindennapos kortörténet felgyűjtői, az eljövendő történetíró előmunkásai. Amilyen büntetendő számukra valótlanságokat a lapjukba felvenni, éppoly megvetendő, ha pártosak. Mint világpolgároknak, írás közben, nincs hazájuk, ne is legyen“ és a következőkben mégis megrója azokat a porosz újságokat, amelyek a háború során osztrák-ellenes hangokat hallattak.¹¹

Lapját eredeti és átvett hírekkel töltötte meg. Már társulások alkalmából megígérte TRATTNERnek, hogy alkalmas vidéki levelezőkről fog gondoskodni. A vidéki levelezők körét az évek folyamán ügyesen kifejlesztette s az országnak majd minden nevezetesebb helységében volt híradója. Dicsekedve említette, hogy még Laudon hadseregénél is tart levelezőt,¹² más alkalommal párizsi levelezőről is említést tett. A levelezők kilétét ma már nem lehet megállapítani; de ha egy szarvasi levélben a Körös-hajózásról olvasunk,¹³ úgy ebben a híradásban joggal ismerhetünk Szarvas híres lelkészére, TESSEDIK SÁMUELRE, aki a későbbi évfolyamokban is gyakorta szerepelt híreivel. A pesti és budai postahivatalban, valamint a kereskedelmi irodájában maga MOLL is gyakran érintkezett utazókkal, hallott friss híreket és hogy MOLL is ügyes újságíró volt, azt éppen pesti hírei bizonyítják, amelyek mindenkor a lap jelentős részét tették. A közéletnek jóformán minden részére kiterjeszkedett bennük és minden tárgyról érdekes, fontos hírekkel szolgálhatott.

Az eredeti tudósításokon kívül — amint az a kor hírlapirodalmában általános szokás volt — a laptársak híreit is átvette. Leggyakrabban, legfontosabb forrásként bizonyítással a hivatalos *Wiener Zeitungot* és a hivatalos hadi jelentéseket használta,

¹⁰ Neuer Kurier, 1789, 6 l.

¹¹ Neuer Kurier, 1788, 657—8 l.

¹² Kundschaftsblatt, a Neuer Kurier melléklapja, 1789, 214—5 l.

¹³ Neuer Kurier, 1791, 369 l.

ezenfelül az osztrák lapok közül a brünni és prágai újságot, valamint a grazi *Bauernzeitung*ot forgatta. Ez utóbbival heves, személyeskedő vitába is keveredett és a *Neuer Kurier* rövid gúnyverset is közölt grazi laptársa ellen. A hazai lapok közül mindegyiket ismerte, a *Pressburger Zeitung*ot, SCHICKMAYER budai lapját, a nagyszombati *Kriegsbote*-t és a bécsi magyar újságot egyképen olvasta. Amikor a francia forradalom kezdte magára vonni az érdeklődést, már a francia lapokat is idézhette, így a *Journal de Paris*-t, a *Courier du Bas Rhin*-t. A német lapok közül a *Baireuther Zeitung*ot, a *Newwieder Zeitung*ot, a *Berner Zeitung*ot használta forrásul és a könyvei között két olasz lapot is meg lehetett találni (*Gazetta Universale di Firenze* és *Notizie del Mondo*). Említette egy alkalommal a *London Chronicle*-t is, de ezt már minden bizonnyal, csak közvetve ismerhette. Ennyi forrás felhasználásával bizonyára sokoldalú és érdekes hírközlést nyújthatott MOLL lapja.¹⁴

Bármilyen ügyestollú és élénk érdeklődésű újságíró volt is MOLL, elsősorban mégis üzletember maradt, akit lapjában is főként az üzleti rész érdekelt. Irodalommal és a szellemi élettel nem foglalkozott. Irodalmi híreket, a könyvhirdetéseken kívül, hiába keresünk a *Neuer Kurier*-ban. Ritkán közölt ugyan alkalmi verseket, de ezeknek inkább politikai, mint irodalmi értéke van, így a török háborúban hősködő VUKASSICH FÜLÖP őrnagyhoz latin, a császárhoz német panegirikust intézett és egy német polgár a királyi táblának Pestre való helyezését is megverselte.¹⁵ Viszont mindig nagy gondot fordított a hirdetésekre és a hivatalos értesítésekre, mert ezeknek a beiktatásáért megfelelő díjazás járt. Csakhamar elégtelennek bizonyult a *Kundschaftsblatt* a hirdetések számára és már a főlapban, a *Neuer Kurier*-ban is kellett néhány számára helyet szorítani.

Kétségtelen, hogy a mozgalmas idők közepette MOLL érdekesen állította össze újságját és ennek következtében megérdemelt sikert ért el. Megindulásakor, 1788 áprilisában még csak

¹⁴ RÉZ HENRIK (i. m. 20 l.) felsorolván, igen hiányosan, a *Neuer Kurier* forrásait, sem magyar-, sem franciaországi lapokról nem emlékezik meg. E megtévesztő kihagyás révén azt a hamis hitet látszik kelteni, mintha a lap az egykorú német hírlapok kompilációja lenne; a fentebbiekből kiderül, mennyire hamis ez a beállítás.

¹⁵ *Neuer Kurier*, 1788, 676 l.; 1789, 31 l. és 1791, 103 l.

145 lappéldányt küldött vidékre, de az év végén 274-re emelkedett a vidéki előfizetők száma, a számos pest-budai olvasót nem tekintve.¹⁶ A fokozódó érdeklődést a lap növelésére, újabb mellékletek kiadására használta fel a szerkesztő. Valószínűleg kezdettől, de 1788 júliusától kezdve bizonyosan mellékelte a hirdetéseket tartalmazó *Kundschaftsblatt*-ot, teljes címén: *Ofner und Pester Frag- und Kundschaftsblatt oder Sammlung von nützlichen Dingen und Nachrichten-t*. Minden csütörtökön jelent meg fél ív terjedelemben, de, úgy látszik, 1789 végével megszűnt a melléklet, illetve egyesült a főlappal. 1789 közepén MOLL karöltve SZACSVAY SÁNDORRAL, a *Magyar Kurir* szerkesztőjével, egy *Ungarische Oekonomische Zeitung*-ot készült kiadni és, amint a *Neuer Kurier* írja, annak július 18-i számához valóban mellékelte az *Oekonomische Zeitung* első, mutatvány-számát. Több hír nem esett erről a lapról, manapság nem ismerünk belőle egy számot sem.¹⁷ Ugyancsak 1789 végén ajánlotta fel olvasóinak a *Neuwieder Zeitung* utánnyomatát, amelynek az előfizetése olcsóbb, mint az eredetié. Ekkor azonban még nem maga MOLL készítette az utánnyomatot, talán a Bécsben készült vagy a *Pressburger Zeitung* által mellékelte utánnyomatot terjesztette.¹⁸ Amikor az 1790-es budai országgyűlés általános érdeklődés mellett megnyílt, MOLL nyomban németre fordíttatta az országgyűlési naplókat, amelyek magyar-latin szövegű hivatalos kiadványban jelentek meg. A fordítást *Journal der Verhandlungen der dermaligen in Ofen versammelten hohen Stände des Königreichs Hungarn* címmel külön ívekben ingyen mellékelte és a mellékletnek, amint maga is büszkén említette, saját lapszámozást adott, hogy külön is be lehessen köttetni.¹⁹ Még folytatta ennek a *Landtagsjournal*-nak a melléklését, amikor az 1791.

¹⁶ Int. a. m. 2758.

¹⁷ *Neuer Kurier*, 1789, 648. és 708. l. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Ki látta az Ungarische Oekonomische Zeitungot? MKSZle, 1939, 312. l.

¹⁸ *Neuer Kurier*, 1789, 655—6. l. D'ESTER KARL: Egy német újság magyarországi pályafutása, MKSZle, 1926.

¹⁹ *Neuer Kurier*, 1790, 1110—12 l. A Fővárosi Könyvtárban megtalálható a *Journal der Verhandlungen der versammelten hohen Stände von Ungarn auf dem Landtage zu Ofen, im Jahre 1790* egy példánya, ez azonban Bécsben a *Wiener Journal* kiadásában jelent meg. Mindamellett valószínűnek látszik, hogy ezt mellékelte MOLL is és ez esetben hihető, hogy 1789-ben a *Neuwieder Zeitung*nak is a bécsi utánnyomatát terjesztette.

január 12-i számmal egy irodalmi mellékletet kezdett meg *Beilage von Litteratur und Wissenschaften und Kunstsachen* címmel, amely hetente egyszer egy ív terjedelemben jelent meg. Maga írta róla, hogy kiváló tudósok, így teológusok működtek közre benne.²⁰ Nem tudjuk, hogy meddig jelent meg a *Beilage von Litteratur*, de feltehető, hogy 1791 decemberében már megszűnt, amikor is MOLL az országban már igen népszerű *Neu-wieder Zeitung* utánnomatát kezdte mellékelni és ez a melléklet egészen 1798 végéig fennmaradt. A lapokon kívül még a szereplő hadvezérek rézmetszetű arcképét és térképeket is mellékelte MOLL előfizetői számára, amiket POLENZIG JÓZSEF pesti rézmetsző készített; így LAUDON, HADIK és a szász-kóburgi herceg arcképével kedveskedett olvasóinak.

A vállalkozás tehát kétségtelen sikerrel biztatott, ha MOLL állhatatlan egyénisége és kétes üzletei meg nem akasztják a fejlődést. MOLL ugyanis 1788 elején engedélyt nyert egy kereskedelmi iroda (Kundschaftsamt) felállítására és annak irodáit előbb Pesten, a Szervita-téren, majd később Budán is, a várbeli Elnök-téren megnyitotta. Ilyen iroda az akkori világban gyakori volt és Németországban számos hasonló intézmény működött. A kereskedelmi élet minden ágával foglalkozott s főként mint afféle magán-zálogház működött. Ingóságokat vett át a felektől, némi kölcsönt adott rájuk és árveréseken értékesítette az átvett ingóságokat. 1789-től kezdve a négy nagy pesti vásár alkalmából rendezte több napig tartó nyilvános árveréseit. Lottószerű árveréseket rendezett, de ezeket eltiltotta a hatóság, mivel a kincstári lottójövedék érdekeit sérthette. Könyvárverést is tartott egy ízben, de ez, vevők hiányában, rossz eredménnyel végződött és így könyveket többé nem fogadott el zálogtárgyul. Könyveket, főként politikai röpiratokat, valamint az időszerű hadszínteret ábrázoló térképeket továbbra is árusított; úgyszintén árult tintát, papírt, írószközöket, de még ménesi bort, lóhere-magot, dohányt, szelencéket, orosz teát, bécsi csokoládét, igazi angol fénymázt és KUNY DOMOKOS híres budai gyárában készült majolikaárukat is. Foglalkozott állasközvetítéssel, másolással; ez volt a *Neuer Kurier* kiadóhivatala, amely még más kisebb nyomtatványokat is adott ki, így naptárt (*Ojner Historisches*

²⁰ *Neuer Kurier*, 1791, 24, 64. l.

Haus- und Wirtschafts-kalender auf das Jahr 1790) és a pesti János-napi vásár térképes ismertetőjét. Tehát igen sokféle ténykedést töltött be.²¹

E sokirányú, buzgó tevékenység ellenére MOLL mégsem állt anyagilag biztos lábon. A pesti rendőrigazgató, GOTTHARDI FERENC már 1789 áprilisában felhívta Pest város figyelmét, hogy MOLL az árverésre átvett tárgyak után több esetben nem fizette ki a feleknek járó összeget.²² Ebből az ügyből nem támadt kellemetlensége, annál több bajjal járt TRATTNERREL való, sokáig elhúzódó pereskedése.

TRATTNER és MOLL között 1787. december 15-én jött létre egy szerződés, de ezt MOLL hamarosan megszegte. TRATTNER 1000 példány fél íves lapot 6 forintért nyomtatott, pedig közben a papír megdrágult és így többet kérhetett volna. Ezzel szemben MOLL nem tartotta meg a szerződést: az előfizetési díjakat, amelyek a budai és pesti postahivatalokba érkeztek, felvette s ahelyett, hogy a negyedévenként esedékes nyomdaköltség törlesztésére fordította volna, elköltötte. Ennek következtében hamarosan több száz forintra nőtt az adóssága TRATTNERNÉL. A nyomdász már ekkor is a bírósághoz akart fordulni, de MOLL megismertette SPIRR HIRSCHEL SÁMUELLEL, a Pesten tartózkodó bécsi zsidóval és SPIRR kezességét vállalt MOLLÉRT. SPIRR 1789 szeptember—1790 szeptember között összesen 300 forintot fizetett TRATTNERNEK, de utóbb beszüntette a fizetést és megírta, hogy MOLL még arra is képes, hogy egy olyan öreg zsidót, mint ő, becsapjon.²³

1791 elején MOLL adóssága TRATTNERNÉL már 862 forintra növekedett és mivel a nyomdász ennek kiegyenlítését követelte, MOLL elhagyta TRATTNERT és más nyomdához, talán az Egyetemi Nyomdához, vitte lapját. TRATTNER most beperelte a városi bíróságok előtt és a per a két fél egységével végződött. TRATTNER elengedett a követeléséből 62 forintot, viszont MOLL kötelezte magát, hogy a 800 forintnyi adósságát három részlet-

²¹ Int. a. m. 2448, 2565 és a Neuer Kurier hírei.

²² Int. a. m. 3063.

²³ MOLL u. i. SPIRRE engedményezte bécsi követeléseit, de csakhamar kiderült, hogy ezek az állítólagos követelések mind hamisak. Ugyanakkor MOLL Bécsben lakó özvegy anyja is kijelentette, hogy fia adósságaiért felelősséget nem vállal.

ben kifizeti; mégpedig: 1. az egyesség aláírásakor fizet 300 forintot, amennyiben TRATTNERra engedményezi a Pest városi kamarai hivatalnál és a pesti kamarai adminisztrációnál a hivatalos hirdetések közlése fejében őt illető díjakat, továbbá a budai és pesti postahivatalnál fekvő előfizetési díjakat, összesen 300 forint értékben; 2. 1791. július 31-ig fizet vagy engedményez 250 forintot és 3. 1792. január 31-ig hasonlóképen juttat 250 forintot. Kikötötték azonban, hogy mindaddig, amíg az adósság fennáll, MOLL nem veheti fel az előfizetési díjakat a postahivatalnál.²⁴

MOLL ez alkalommal sem tartotta be az előírt határidőket, de adósságának egy jelentős részét mégis kifizette. 1791 december havában váratlanul visszatért TRATTNERhez; valószínűleg ekkor kapta meg a *Newwieder Zeitung* utánnyomási jogát és az új melléklet, saját bevallása szerint, jelentősen emelte a lap példányszámát. MOLL most már azt ígérte a bizalmatlan TRATTNERnek, hogy megjelenés után azonnal kifizet minden számot. December havában valóban állotta a szavát, de 1792 januárjában már nehezen ment a fizetés, februárban semmit sem fizetett, márciusban egy nagyobb összeget, amit részben a régi tartozás törlesztésére fordítottak. Végül is 1792. március 17-én újabb szerződés jött létre MOLL és TRATTNER között, amelyben MOLL, bizonyára az adósságok súlya alatt, fontos engedményeket volt kénytelen tenni TRATTNER javára. Megígérte ismét, hogy adósságát az év végéig kiegyenlíti s amennyiben ez nem történne meg, a lap tulajdonjogát átadja TRATTNERnek. TRATTNER viszont olcsó nyomdai árra kötelezte magát: a *Neuer Kuriert*, amely 1791 elejétől kezdve már negyedréttben jelent meg, 1000 példányban fél íven 4 forint 30 krajcárért, a *Newwieder Zeitungot*, ami nyolcadréttben jelent meg, 5 forintért számította.

De az új szerződés sem tudta hosszú időre rendezni kettejük viszonyát. 1792 októberére MOLL adóssága ismét megközelítette a 750 forintot és TRATTNER most már elvesztette a türelmét. Kérvénnyel fordult a helytartótanácsához, hogy a március 17-i szerződés értelmében ruházzák rá a *Neuer Kurier* és a *Neu-*

²⁴ Rel. a. m. 1294 a Székesfővárosi Levéltárban. Érdemes felemlíteni, hogy TRATTNER ügyvédje SPILENBERG PÁL, a budai latin hírlap, az *Ephemerides Budenses* szerkesztője volt, akinek a lapjával MOLL hírlapi vitát is folytatott. *Neuer Kurier*, 1791, 139—40. l.

wieder Zeitung tulajdonjogát, nyerjen mindkét lapra tízéves privilégiumot és bontsák fel az 1787. decemberi szerződést, azaz a MOLLal való társas viszonyt, hogy ő legyen a lapok kizárólagos tulajdonosa. MOLL felháborodottan tiltakozott TRATTNER kívánsága ellen. Azzal vádolta az érdemes nyomdászt, hogy őt tönkre akarja tenni és az 1792. március 17-i szerződést is fondorlattal zsarolta ki tőle, amennyiben az újságnak már kész, kinyomott példányait addig nem adta ki, amíg ő a szerződést alá nem írta. Egyébként is az adósságát, egy 44 forintos maradéktól eltekintve már kifizette, tehát TRATTNER nem követelheti magának a tulajdonjogot. Végezetül nemcsak TRATTNER elutasítását kérte, hanem arra is engedélyt kért, hogy Pesten nyomdát állíthasson fel. A helytartótanácsi döntés úgy vélekedett, hogy MOLLtól nem lehet a privilégiumot elvenni, mert tartozásának nagyrésztét megfizette; tehát TRATTNERT követelésével bírói útra utasította.²⁵

Ez a pereskedés még nem ért véget, amikor TRATTNER PRIESTERSPERGER JÓZSEF társaságában egy pesti magyarnyelvű újság érdekében folyamodott a helytartótanácsához. PRIESTERSPERGER pesti postatiszt volt, aki a *Neuer Kurir* előfizetési díjai révén került összeköttetésbe MOLLal és TRATTNERrel. 1792 október 16-án TRATTNERrel együtt egy magyar nyelvű kérvénnyel — ami az időben nagy ritkaságnak számított — a nádorhoz fordult. Előadták, hogy mivel a magyar hazát a hazafiak is csak kevésbé ismerik, „a magunk költségén s magunk hiteles nevesége mellett akarunk egy nemzeti magyar újságokat kiadni s azokban főképp a hazabeli történeteket, újabb találmányokat, hasznosabb tapasztalásokat a házi s mezői gazdaságokat, kézi mesterségeket s kertészkedést illető utassításokat“ kívántak közölni. A helytartótanács programjuk bővebb kifejtésére hívta fel a kérvényezőket, de a terv további sorsa ismeretlen. PRIESTERSPERGER még hosszú ideig élt szorgalmas hivatalnokként Pesten, de irodalmi szereplésének nincs semmi nyoma.

Közben MOLL feje fölött is összecaptak a hullámok és jóllehet TRATTNERrel szemben megnyerte a pörét, anyagi gondjai inkább nőttek, mint fogytak. Pesten özv. SKOPEKNÉNÁL bérelt egy kétszobás lakást, amelynek egyik helyiségében kereskedelmi

²⁵ Int. a. m. 5092. és GÁRDONYI i. m.

irodáját helyezte el, a másikkban együtt lakott GAILLARD JÓZSEF nevű barátjával, akinek a budai Várban volt cukorka- és likőr-kereskedése s azonfelül francia nyelvleckéket adott. Azonban MOLL hosszú időn át adós maradt a lakbérrel s végül is lakás-adónője végrehajtást indított ellene. 1792 szeptemberében MOLL bútorait és könyveit elárverezték. A könyvek árverezése itt is, mint a Kundschaftsamt-ban, teljes részvétlenség mellett folyt le. A lefoglalt könyveknek csak kis része kelt el, legfőbb vásárlóként JANKOVICH MIKLÓS, a híres gyűjtő jelentkezett, BELNAY DR., az ismert felvilágosodott szellem, Voltaire-t és néhány más francia könyvet vett. Az árverésből összesen mintegy 190 forint folyt be és SKÖPEKNÉ még mindig 50 forintot követelhetett volt lakóján. MOLL ezek után átköltözött Budára s ott élt a következő évek folyamán, bár pesti üzletét nem adta fel.²⁶

Budai tartózkodása alatt máris újabb vitája támadt az ottani hírlappal. SCHICKMAYER JAKAB társasága ugyanis engedélyt nyert, hogy 1796 elejétől kezdve ismét kiadja az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* című lapját, amit időközben másfél éven át szüneteltetett. A hírlapírásnak abban a kezdőkorában a két testvérváros, Buda és Pest nem tudott egyszerre két hírlapot fenntartani, tehát az egyidőben megjelenő újságok között mindig éles verseny folyt. MOLL akképen akarta felvenni a harcot a konkurrencia ellen, hogy lapjának a címét megváltoztatta s ezentúl *Ofner und Pester Ober Post Amts Zeitung des neuen Kuriers aus Ungarn* cím alatt folytatta.²⁷ SCHICKMAYERÉK ter-

²⁶ Int. a. m. 5092.

²⁷ Így tehát ez időtől fogva a címben is előfordult a Pester Zeitung elnevezés, ahogy MOLL lapját az egykorúak gyakran nevezték. Abban az időben általános szokás volt, hogy az ország kevés számú hírlapját a megjelenés helye szerint különböztették meg, pl. a Hermannstädter Zeitung elnevezés alatt a nagyszabasi Kriegsbote-t kell értenünk. Mindamelllett újabb tudományos irodalmunkba — KERESZTY ISTVÁN nyomán — bekerült a tévedés, hogy egy Pester Zeitung létezett volna. Már ZUBER MARIANNE kimutatta (A hazai német nyelvű folyóiratok, Bpest, 1915, 69—70. l.), hogy Pester Zeitung nem egyéb, mint a Neuer Kurier, mégis utóbb is előfordult néhány téves hivatkozás. Így PUKÁNSZKY BÉLA szerint (A magyarországi német irodalom története, Bpest, 1926, 389. l.) 1798—99-ben jelent volna meg a Pester Zeitung, ami nem egyéb, mint a Neuer Kurier két utolsó évfolyama. Hasonló értelemben írt ezen sorok írója is (KÓSA JÁNOS: Pest és Buda elmagyarosodása, Bpest, 1937, 184—5. l.)

mészetesen panaszt emeltek a helytartótanácsnál az önkéntes címváltozás ellen és elmondták azt is, hogy MOLL lapjának a kiadóhivatalát *K. k. privilegierte Ofner und Pester Zeitungs-Expedition, Kundschafts-Amt und allgemeine Schreibstube* névvel illeti, ami már önmagában is félreértésekre adhat okot. Ehhez járul még az, hogy MOLL a budai postánál magának követeli az „*An das Ofner Zeitungs-Comptoir*” címzett leveleket és így az ő kezébe kerül az is, ami jog szerint SCHICKMAYERÉK lapját illetné. Ez utóbbiak tehát azt kérték, hogy a hatóság törölje MOLL lapjának a címéből az *Ofner Zeitung* szavakat, hiszen a privilégium úgyis *Pester Kurier* címet adta neki, ezt használja ezentúl is és a kiadóhivatalát helyeztesse át Budáról Pestre, ahová az engedély szól.²⁸ A helytartótanács hosszas tárgyalás után nagyjából igazat adott SCHICKMAYERÉKNAK: MOLLT eltiltotta az „*Ofner Zeitung*” kifejezés használatától, de a budai kiadóhivatalt be nem záratta, hiszen ehhez MOLL még annak idején megszerezte a szükséges engedélyt. Így tehát a *Neuer Kurir* ismét címet változtatott s ezentúl *Neuer Courier aus Ungarn, oder die Pester Post Amts Zeitung* cím alatt jelent meg.

Az újabb lap még csak növelte MOLL amúgyis sosem szűnő anyagi gondjait. Erre mutat az is, hogy 1796 folyamán nagy utánjárással igyekezett a hivatalos hirdetésekért járó összeget megszerezni. 4—7 forintos kis tételekről volt itt szó, amelyeket a helytartótanács csak nehezen, sok lőtás-futás után fizetett ki. TRATTNER nyomdáját ismét elhagyta és az Egyetemi Nyomda műhelyében állíttatta elő lapját. De itt sem tudta számláit fizetni és 1797 augusztusában már 1131 forintot tett ki az adóssága. Bajait még csak növelte betegeskedése, ami a szerkesztői munkában is egyre inkább gátolta. Ezért elhatározta, hogy megváltik a lapjától és HANNAUER LŐRINCNEK, az Egyetemi Nyomda szedőjének a személyében vevő is jelentkezett rá. MOLL és HANNAUER 1797. augusztus 13-án kötötték meg a szerződést. Ennek értelmében HANNAUER magára vállalta a nyomdánál fennálló adósságot és kötelezte magát évi 100 forint életjáradék fizetésére, MOLL viszont átadta neki a *Neuer Kurier* teljes tulajdonjogát. Így tehát MOLL a tizedik évfolyamban megvált a lapjától, amit, a szellemi részt tekintve, nem minden ügyesség nélkül vezetett

²⁸ Loc. 1796: 48 a Székesfővárosi Levéltárban.

és ha a pénzügyi dolgokban nem mutatkozik oly megbízhatatlannak, bizonyára nagyobb sikert ér el vele. A lap eladása után már csak két alkalommal hallunk valamit róla. Egy ízben a régi követeléseit igyekezett behajtani és a hivatalos hirdetések díját követelte ismét a hatóságokon. De egyik követelésével elutasították, mivel annak jogosságát nem tudta bizonyítani; egy másik, 3 forintos tételét elismerték, egy harmadikkal az Egyetemi Nyomdához utasították. Második ízben pedig, 1800 októberében FABRAI LIPÓT hitelező kérésére MOLL két (pesti és budai) irodájára elrendelték a szekvesztrumot. Ez az utolsó hír, ami MOLLról fennmaradt s utána eltűnik szemünk elől. Csőddel kezdte meg működését Zágrábban és csőddel fejezte be Budapesten is, mint ama kor több más kalandora is.²⁹

A lap most már HANNAUER tulajdona volt és az új tulajdonos komoly munkával hozzálátott, hogy a lap jövőjét biztosítsa. Ő maga sem a szerkesztéshez szükséges hozzáértéssel, sem a kiadáshoz kívánatos tőkével nem rendelkezett. Társak után nézett s TRATTNER MÁTYÁSSAL, valamint egy harmadik, meg nem nevezett egyénnel együtt teremtette elő a szükséges tőkét, a nyomást pedig ismét a TRATTNER-nyomda intézte. A szerkesztést a pesti egyetem két tanárára bízta: SCHEDIUS LAJOSRA, a minden iránt lelkesedő esztétika-professzorra és HALITZKY ANDRÁSRA, a német nyelv tanárára, aki már az *Ephemerides Budenses* munkatársa is volt.³⁰ Az 1797. évfolyam hátralevő második felét közösen szerkesztették, de csakhamar felmerült a terv, hogy a laphoz egy irodalmi mellékletet adjanak s ez esetre meg akarták osztani a szerkesztést: HALITZKY írja a politikai lapot és SCHEDIUS az irodalmi.

A két szerkesztő 1797. november 23-án egy előzetes jelentésben megígérte a közönségnek, hogy a következő év kezdetétől fogva a *Neuer Kurier* egy *Literarischer Anzeiger* nevű melléklettel fog gyarapodni, ami tudományos és a magyar irodalomra vonatkozó cikkeket fog hozni. Ezt a jelentést a cenzúra minden megjegyzés nélkül átengedte és a szerkesztők munkához fogtak. A *Neuer Kurier* 1798. január 2-i számához elkészült az első

²⁹ Int. a. m. 6880; Rev. libr. 1798, f. 14, p. 4.; Loc. 1799: 82 és Corr. mag. 1800: 184 a Székesfővárosi Levéltárban.

³⁰ WALDAPFEL JÓZSEF: A hazai hírlap- és folyóiratirodalom történetéhez, MKSzle, 1930, 84. l.

Literarischer Anzeiger, de ezt a cenzúra csak azzal a feltétellel volt hajlandó átengedni, ha a helytartótanács külön engedélyt megszerzik hozzá. A szerkesztők még aznap kérvénnyel fordultak a helytartótanácshoz és az engedélyen kívül még azt is kérték, hogy az irodalmi lapot is ugyanaz a cenzor nézze át, mint a politikait. A hivatal, a szerkesztők kérésére, kivételesen gyorsan intézte el ügyüket és a *Literarischer Anzeiger* első száma kétnapi késéssel megjelenhetett.³¹

Az új szerkesztők most már megosztották a munkát: HALITZKY állította össze a politikai lapot, SCHEDIUS az irodalmi.³² Vezetésük alatt a lap sokban különbözött MOLL irányától. Politikai irányváltásról a Martinovics-összeesküvést követő elnyomás és szigorú cenzúra idején szó sem lehetett: a lap minden sorát áthatotta az állampatriotizmus, az uralkodóház iránti nagy lojalizmus és a magyarság iránti őszinte megbecsülés, amit különösen SCHEDIUS irodalmi lapja fejezett ki. MOLL egyszerű, de kifejező irányát HALITZKY körmönfont, fellengzős és körmondatos tudói stílusa váltotta fel és a lap beosztása is változott. A hadi hírek, amiket egykor MOLL a lap legvonzóbb részének tartott, erősen háttérbeszorultak és HALITZKY megelégedett a hivatalos hadijelentéseknek külön mellékletként való közlésével, azt is gyakran elkésve tette. Annál nagyobb gondot fordított a külpolitikai hírekre és ezt a rovatot MOLLnál jobban szervezte meg. Európa majd mindegyik államáról tudósított a lap és még az Északamerikai Egyesült Államokkal is hosszan és gyakran foglalkozott. A külföldi híreket természetesen HALITZKY is a lapokból vette át, bár ő is és SCHEDIUS is kiterjedt levelezésben állott a külföldi tudósvilággal és a *Magyar Hírmondót*, *Wiener Zeitungot*, *Erlanger Zeitungot* és főként a francia lapokat: a *Bulletin de Paris*-t, *l'Ami des Loix*-t, *Journal des Hommes libres*-t használta forrásul. A vidéki levelezők megmaradtak továbbra is, de a belföldi hírek egyre többet foglalkoztak a szellemi élettel, az iskolázással és az egyetemmel, ami a szerkesztők érdeklődési köréből természetesen következett. A *Literarischer Anzeiger* mellett maga a főlap, a *Neuer Kurier* is foglal-

³¹ Rev. Libr. 1798, f. 14, p. 3—4. A *Literarischer Anzeiger* történetét megírta ZUBER MARIANNE i. m.; itt nem foglalkozunk vele részletesebben.

³² Téves tehát RÉZ HENRIK állítása (i. m. 20. l.), hogy a *Literarischer Anzeiger* „HALITZKY A. alatt erősen felvirágzott.”

kozott irodalommal; alkalmi verseket közölt, így egy, talán SCHEDIUSTól származót latinul, egy németet József főherceg születésnapjára, sőt még francia vers is található benne a hősi halált halt GR. ILLÉSHÁZY ANTAL emlékére. VÁLYI ANDRÁS nagy földrajzi munkáját pedig ugyancsak a *Neuer Kurier* ismertette.³³ Egy állandó rovat gazdasági jótanácsokat közölt az olvasókkal, a hirdetések pedig majdnem teljesen elmaradtak. Magyar hírekkel kezdődött mindegyik szám és a hivatalos kinevezéseket, előléptetéseket rendszeresen közölte.

Az 1799. évvel, ami a lap utolsó évfolyama lett, a szerkesztők újabb változást léptettek életbe. A lap, amely 1798-ban csak kétszer, most már ismét hetente háromszor jelent meg és hetente melléklődött a *Literarischer Anzeiger* is, amely előbb csak rendszertelenül látott napvilágot. Az 1798. év végével megszüntették a *Neuwieder Zeitung* melléklését is,³⁴ amit igen érdekesen okoltak meg a szerkesztők: „Nemcsak, hogy igazságtalan dolog valaki másnak az érdemét — bármily csekély legyen is az — eltulajdonítani és annak mást megillető bérét learatni kívánni, hanem erős a meggyőződésünk, hogy minden újság, amelyik ilyen idegen segílyre szorul, már csak ezáltal is nyíltan bevallja a saját értéktelenségét. Ha a mi újságunk a jövőben nem érdemli meg, hogy pusztán önmagáért olvassák, úgy ne alapíthassa fennállását a tulajdonjog megsértésére és inkább várja nyugodtan a kimúlását, mintsem hogy a becsületesség rovására sikert arasson.”³⁵ Az írói tulajdonjognak ez a tudatos elismerése és az utánnomás elítélése adja meg ennek a nyilatkozatnak az igazi jelentőségét, ami egyúttal az újságírói önérzetnek is egyik korai, érdekes megnyilatkozása.

Az 1799-i lett a *Neuer Kurier* utolsó évfolyama. SCHICK-MAYER ugyanis, a budai lap tulajdonosa, ki akarta küszöbölni a fennálló versenyt és elhatározta, hogy a két konkurrens lapot egyesíteni fogja. Megvette tehát tulajdonosaitól a *Neuer Kurier*

³³ *Neuer Kurier*, 1799, 22. l.; melléklet az 57. számhoz, 421, 735—6. l.

³⁴ Téves tehát D'ESTER KARL (MKSzle, 1926, 364. l.) és RÉZ HENRIK (i. m. 20. l.) állítása, hogy a *Neuwieder Zeitung* melléklése az 1797. év végével szűnt meg.

³⁵ A *Neuer Kurier* 1798. nov. 11-i számához mellékelte előfizetési felhívás megtalálható az évfolyamnak a Fővárosi Könyvtárban lévő példányában.

jogát és felsőbb engedéllyel 1800. január 1-én egyesítette budai lapjával. A *Neuer Kurier* tizenkettedik évfolyama után megszűnt, HALITZKY és SCHEDIUS szerkesztői működése véget ért. Pest-Buda két hírlapja *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* címmel egyesült és ilyen formában 45 esztendőig ért még meg.

KÓSA JÁNOS.

A POZSONYI EVANGÉLIKUS LELKÉSZEK KÖNYVTÁRAI AZ 1670-ES ÉVEKBEN.

A magyar könyvtörténetben a protestáns lelkészek könyvtárai közül GULYÁS PÁL áttekintése szerint¹ WEBER BÁLINT modori, DEMÉTEI ANDRÁS eperjesi és BOD PÉTER magyarigeni lelkészek könyvtárai a legismertebbek.

WEBER BÁLINTÉ 1608-ban 50 darab teológiai munkából áll, DEMÉTEI ANDRÁSÉ 70 mű 83 kötetben s 74 tallér, 50 forint és 86 dénár az értéke, BOD PÉTERÉ 1770-ben 888 művet tartalmaz — köztük 58 kéziratot — s 1151 magyar forint és 63 dénár értékben bocsátják áruba.

A szóbanforgó két évszázadban voltak azonban más könyvgyűjtő lelkészek is, akiknek a könyvtára legalább úgy megérdemli a megemlítést és a köztudatban maradást, mint ezé a háromé. Főként ha olyan is akad köztük, amely nagyobb is s története is van.

Már pedig akad. Mégpedig nem egy. Sőt különös kutatás nélkül is akad.

Gondoljunk csak BAHIL MÁTYÁS eperjesi evangélikus lelkész könyvtárára, amely 1746-ban került a törvény kezére lefoglaltatván, cenzúra alá jutván és szétszóródván, amely azonban cenzurajegyzéke alapján az utolsó darabig rekonstruálható s BOD PÉTER könyvtára párjával kínálkozik.²

Vagy emlékezzünk a pozsonyi evangélikus lelkészek 1672-ben lefoglalt könyvtárait, amelyekről pontatlanabbak a tudósításaink, ezek könyvtömege azonban messzé felülmúlja minden más e korból ismert lelkészi könyvtár anyagát.

¹ GULYÁS PÁL: *A könyv sorsa Magyarországon*. MKSze. 1923. 88—89. l.

² BAHIL MÁTYÁS lefoglalt iratai lefoglalt könyveinek a jegyzékével és cenzurájukkal megvannak az Országos Levéltárban.

A pozsonyi lelkészek lefoglalt könyvtárait a magyar könyvtörténet egy egykorú forrásból és két újabbkori megemlékezésből ismerheti.

Az egykorú forrás a „*Pressburger Kirchen und Schul-Verlust*“ című 1673-ban megjelent mű, amely ezeket írja:

„Anno 1673. soll Herr Graf KOLLONITSCH die teutsche Luthrische Kirch samt den FISCHERISCH-, NADASTISCH- und KÄRNERISCHEN Häusern denen Herrn Patribus Jesuitis zu einem neuen Jahr geschencket haben: darauff aus dem Luther. Pfarrhoff die Bücher der vorhin gewesenenen drey Pressburger Pfarrer TITII, REISERS und SUTORII auf 13 Wagen geladen un(d) in das Gymnasium daselbst sollen geführt worden sein.“

Ez a 13 szekérre menő könyvelkobzás itthon FALUDI FERENC nevéhez kapcsolódott s következő formában került az irodalomtörténeti legendák közé:

„FALUDI FERENC, a költő pozsonyi könyvtárossága alatt történt, hogy 1772-ben a pozsonyi evangélikusoktól elvették a templomot és iskolát, könyvtárukat pedig a jezsuiták kapták. A jezsuiták följegyzése szerint majdnem 10.000 kötettel szaporodott ekkor könyvtáruk, de ezek közül körülbelül 2000 darabot — mint eretnek és veszedelmes könyvet — elégettek vagy másként pusztítottak el. A kiválasztás munkáját valószínűleg FALUDI végezte.“³

A 13 szekér könyv itt már megfoghatóbb alakot ölt, az itt felbukkanó tízezres szám pedig megérdemli a könyvtörténet teljes érdeklődését.

Az 1772-es évszámban ellenben súlyos hiba rejlik, mert a pozsonyi könyvtárakat nem 1772-ben, hanem kereken száz évvel előbb: 1672-ben foglalták le, amikor FALUDI FERENC a világon sem volt.

A tudósítás tehát meglehetősen aggályos s csak abban az esetben lehetne tartható, ha feltehetnők, hogy a pozsonyi jezsuiták kerek száz éven át nem nyúltak az evangélikus lelkészek nekik juttatott könyvtáraihoz, hanem FALUDI FERENC-re vártak, hogy ezt a nagy könyvanyagot feldolgozza.

³ Irodalomtört. Közl. 20. köt. 410. l. — Sárospataki Ref. Lapok, 1913. 48. l.

Így aztán örömmel kell KUMLIK EMIL tudósítását fogadnunk, aki százéves tévedés és FALUDI FERENCnek az ügybe való belekeverése nélkül azt írja⁴ a pozsonyi jezsuita könyvtárnak erről a különös szerzeményéről, hogy

„a legbőségesebb gyarapodás — vagyis 7500 kötet és 2000 másodpéldány — a pozsonyi evangélikus iskola és PERINGER nevű rektor könyvkészletének (az) elkobzása révén jutott a kollegiumnak. Javarészt — protestáns tartalma miatt — a páterek megsemmisítették ugyan, azonban még így is sok értékes és hasznos könyv maradt meg ebből az erőszakos szerzeményből, amelynek számos értékes darabja utóbb Budapestre, az egyetemi könyvtárba jutott. Ezeket a könyveket 1783-ban KOVACHICH MÁRTON válogatta ki az egyetem részére.“

KUMLIK EMIL szerint tehát ez a könyvtömeg PERINGER (recte: PIHRINGER) KERESZTÉLY pozsonyi rektoré lett volna s valamilyen formában a pozsonyi evangélikus egyház iskolájával is kapcsolatban állhatott.

Ezekből az egymásnak sokban ellentmondó s részben pontatlan tudósításokból egy dolog feltétlen bizonyos. S ez az, hogy a szóbanforgó könyvtömeg a XVII. század második felében páriát ritkító nagyságú s azért azt is megérdemli, hogy ki-nyomoztassék az eredete, a tulajdonosai, a régi állaga és részeinek mai holléte is.

Az itt felmerülő feladat első nagyobb felének a megoldását rendkívül megkönnyíti, hogy az elkobzásnak több dokumentuma és irodalmi emléke is maradt.

Az anyagból mindenekelőtt az derül ki, hogy a könyvanyag állítólag a pozsonyi evangélikusok és a lelkészeik ellen a kirendelt bíróság által Nagyszombatban hozott fej- és jószágvesztésre szóló ítélet alapján maradt Pozsonyban.⁵

A nagyszombati ítéletet ugyan nem hajtották végre a fejevesztést illetőleg, hanem alku tárgyává tették s az alku során „önkéntes távozásra“ bírták a lelkészeket. Az alku tárgyává tett ítélet másik része, a vagyonelkobzás kimondása sem maradt

⁴ KUMLIK EMIL: Elveszett kincsek. Magyar Bibliofil Szemle, 1925, 128. l.

⁵ Egy kiadványa „GEORGIUS SZELEPCHÉN Archiepiscopus Strigoniensis“ aláírással az Országos Levéltárban Neo-Reg. Processus, 202. sz. a. található.

érvényben, amit az bizonyít, hogy a lelkészek eladhatták vagy magukkal vihették ingóságait. A könyvek dolgában azonban az a különös helyzet alakul ki, hogy csak 12—12 könyvüket vihették magukkal, a többi KOLLONICS LIPÓT, az ítéletet végrehajtató kamarai elnök lefoglaltatja és elveteti tőlük.

Erre a különleges intézkedésre azonban sem az ítélet nem adott jogot, sem királyi parancs nem követelte. A lelkészekkel való „megegyezés“ során még kevésbé esett szó róla.

Ily körülmények közt érthető, hogy a pozsonyi lelkészek azonnal visszakövetelték könyveiket, mielőtt külföldön megállapodtak. Kérvényekkel egyenest az uralkodóhoz fordultak, aki a pozsonyi kamarától kért felvilágosításokat. Így maradtak meg a könyvtáraikra vonatkozó okmányok és iratok a pozsonyi kamara iratai között.⁶

Legsúlyosabb veszteség REISER ANTALÉ érte. REISERTŐL ugyanis elvették azt a családi könyvtárat, amelynek a gyűjtését a nagyapja kezdte, SCHMIDT DÁNIEL, pozsonyi lelkész és esperes, a nagybátyja folytatta s amelynek a teológiai része felerészben örökségként, részben pedig másik felének a megvásárlása útján jutott a birtokába.

SCHMIDT DÁNIEL 1669. február 27-én kelt végrendeletében MEZGER MÁRTON KRISTÓF orvosra, ANNA KRISZTINA nevű lánya férjére hagyta a természettudományi könyveit — „sonderlich aber Atlantem Majorem“ —, a többieket pedig REISER ANTALNAK ajánlotta fel azzal a kikötéssel, hogy anyját és testvéreit 1000 birodalmi tallérral, illetve 1500 magyar forinttal elégítse ki a jog szerint őket is illető rész fejében. REISER ANTAL viszont JÁNOS GYÖRGY nevű fivérével kötött olyan megállapodást, hogy ha fia nem lesz, a könyvtár teljes egészében JÁNOS GYÖRGY tanult fiára szálljon, aki ezért megint REISER ANTAL családját elégítse ki 1000 birodalmi tallérral, illetve 1500 magyar forinttal.

Az okiratokkal igazolt megállapodások azt mutatják, hogy SCHMIDT DÁNIEL REISER ANTAL kezére jutott könyvei „testvérek közt“ kétezer birodalmi tallért, illetve 3000 magyar forintot értek, vagyis majdnem háromszorannyit, mint amennyiért száz évvel később a BOD-könyvtárt áruba bocsátották. Feltűnő

⁶ Országos Levéltár. Kamarai iratok. Cam. Pos. Ben. Res. 1673. márc. 30. — 1673. máj. 30. — 1673. dec. 12.

a SCHMIDT—REISER-könyvtárnak a családon belül való értékelése és hagyományozása is.

Már a harmadik kézre való hagyományozás során a család nőtagjai egyszer sem részesednek belőle, hanem mindig csak a család tanult tagjai kapják. REISER JÁNOS GYÖRGY épp ennek a különleges megállapodásnak az alapján jelent be igényt fiai nevében REISER ANTAL lefoglalt könyvtárára.

A két testvér külön-külön beadott kérvényét az uralkodó az udvari kamara útján küldte le nyilatkozattétel végett a pozsonyi kamarának, amely — nem válaszolt a felhívásra.

TITIVS DÁVID 1672 végén folyamodik LIPÓT császárhoz, hogy — nach dero angebohrnen, Weltdbekanntden, ja für Gott und Menschen berühmte Clemenz unndt mildigkeit — adassa vissza Pozsonyban lepecsételt és lefoglalt könyvtárát, közelebbit azonban nem ír a nagyságáról. Ezt a kérvényt az uralkodó 1672. december 12-én küldi le a pozsonyi kamarához, ahol épp-úgy megreked, mint a REISER-testvérek kérvényei.

SUTORIUS BÁLINT, a harmadik lelkész könyveiről a források külön nem emlékeznek meg.

REISER egy darabig várt. Mikor azonban meghallotta, hogy a Pozsonyban tartott könyvek a jezsuita kollégiumba kerültek, irodalmi térre terelte az ügyet.

Először „*Sincerum colloquium Treuliebii et Freymundi de reformatione Poseniensi in Hungaria*“ című 1673-ban névtelenül megjelent iratában panaszkolta fel s felemlítette, hogy a frankfurti őszi vásár után a „*Diarium Europaeum*“ már foglalkozott is a pozsonyi evangélikus lelkészek könyvei elvételével, egy gróf, a pozsonyi lelkészek egy híve pedig pénzt is ajánlott fel a könyvekért. „Gedachte Gräflliche Person müsten sich mit einer schimpfflichen Antwort abweisen lassen“ — az uralkodó ellenben választ sem kapott a könyvek holléte iránt való kérdésére.

Egy év múlva „*Die heutige Moral-Theologi(e). Samt einer Nagel-neuen Zugabe*“ című 1674 márciusában írt s szintén névtelenül megjelent munkájában EHRENHOLD és FREUDENREICH nevű alakjaival tárgyalatja a pozsonyi evangélikus papok könyvtára kérdését.

FREUDENREICH azt fejtegeti, hogy a pozsonyi papok az ország fővárosában nem prédikálhattak postillákból, mint a falusi papok, mert napról-napra az ország mágnásai előtt kellett

beszélniök s ehhez könyvekre volt szükségük. Ugyanezek a könyvek azonban tovább is kellenek nekik, azért nem nyughatnak egykönnyen könyveik elvesztésébe. Azután bejelenti, hogy az egyik pozsonyi lelkész latin nyelven könyvet is ír „*De rapina bibliothecae*“, illetve németül „*Der Ohncatholische Bücherdieb*“ cím alatt s ebben terjeszti sérelmét az egész világ tudósai elé. Azután arra tér át, hogy pótolhatatlan veszteség mégsem érte a pozsonyi lelkészeket, mert a könyveikkel együtt nem vették el a tudományukat is, könyveket pedig mindenütt találhatnak barátaik révén — „weil die Bücher unter »bona amicorum communia« gehören“.

De a sérelmük mindenkép súlyos, ha egy vagy más úton segíthetnek is magukon. Mégpedig főként azért, mert egy evangélikus lelkész nem veheti úgy nyakába a világot, mint egy katolikus szerzetes, aki minden kolostorban terített asztalra, ágyra, könyvtárra, oltárra talál magának s nem hanyagolható el az ügy azért sem, mert a könyvek elvétele erkölcsi szempontból sem áll minden kételyen felül, hanem csak az egyre jobban kibontakozó és diadalútjára készülő morálteológia diadala! Azért fejtegetéseit azzal a kívánsággal zárja le, hogy ha a „*Tractat de theologia morali Jesuitarum contra bonos Christianos mores in genere et specie*“ című könyv új kiadást ér, vegyék bele a pozsonyi evangélikus lelkészek könyveinek az elvételéről szóló történetet is arra szolgáló vadonatúj bizonyítékul, hogy az új morálteológia hogy forgatja ki igazi értelméből a hetedik parancsolatot is.

REISER egymást követő megnyilatkozásai — melyek közül a „*De rapina bibliothecae*“, illetve a „*Der ohncatholische Bücherdieb*“ megjelenését eddig nem sikerült megállapítanom — az európai közvélemény ily kérdések iránt érdeklődő részén kívül bizonyos mértékig a könyveket ténylegesen birtokló pozsonyi jezsuitákat szintén nyugtalanították s súlyt helyeztek arra, hogy a könyveket az uralkodó is nekik adja.

A „*Historia prima hujus domus (Posoniensis) ad S. Salvatorem Societatis Jesu*“ feljegyzései szerint⁷ a pozsonyi evangélikus templomokat és iskolát SZELEPCSÉNYI GYÖRGY prímás közbenjárására LIPÓT császár „bizonyos okokból“ ekkor még

⁷ Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratára, Ab. 98. 24. 1.

végleg nem adhatta a jezsuitáknak, 1673. január 1-én azonban tényleg mind kiszolgáltatta nekik KOLLONICS LIPÓT gróf kamarai elnök útján. A „*Historia domus*” ugyan egész határozottan azt írja, hogy a telkeket, templomokat, házakat, könyvtárakat — „tam scholarum, tam praedicatorum” — és a szőlőket „perpetua et irrevocabili donatione nomine suae majestatis transcripsit, tradidit, atque donavit”, akkor azonban ez a szóhalmaz csak szónoki frázis volt, mert az adományozásról sem okirat nem készült, sem a királyi könyvbe be nem vezették s az igazi adománylevelet csakugyan később kapták meg, ebben azonban a könyvtárakról külön egy szó sem esik.⁸

A pozsonyi *Historia domus* ezen a ponton tehát ünnepélyesebben fejezi ki magát, mint amennyi jogilag és formailag csakugyan történt. Ezzel szemben viszont abban a tekintetben egészen megbízható, ahogy leírja a könyvtárak átvételét s egy pár szóval ismerteti az „állagukat” is.

Elbeszélése szerint az új tulajdonosok hamarosan teljesen birtokukba vették a nekik juttatott könyveket.

Mégpedig az iskolában levőket s a tanárokéit mindjárt másnap. — „Die sequenti, quae fuit 2. Januarii (1673) ad scholarum cubicula claves omnes sunt contignatae, datumque est initium ternae in scholis evacuandae, ordinandaeque bibliothecae, quarum duae communes erant paedagogis, eorumque scholaribus, tertia ad PERINGER scholae rectorem ac praedicatorum spectabat.”⁹

Ebből az anyagból mindössze egy könyvről tudunk többet. Mégpedig épp a *Historia domus* kötetéről, amely mint üres lapokat tartalmazó s alighanem matriculának szánt foliáns került elő a rektor könyvei közül. A jezsuiták ezt az üres lapokból álló könyvet háztörténetük feljegyzésére tették félre s csakugyan évtizedeken át ebbe írták fel rendjük eseményeit. Előbb azonban a következő verset jegyezték első lapjára:

⁸ Országos Levéltár, Kir. könyvek, 16. köt. 252—253. l. I. LIPÓT 1677. március 30-án kelt adománylevele a templomot, iskolát, házakat, szőlőket a „*Historia domus*” súlyos kijelentései dacára úgy adományozza el, hogy az adományozásig a kir. fiscus tulajdonai voltak.

⁹ Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratára, Ab. 98. 25. l.

*Ad scholae rectorem Lutheranium
in cujus cubiculo hic liber inventus est.*

Hoc tu tentabas libro, miserande Luthere,
Scribere perpetuum posteritatis opus.
Incidit calamum Numen, dextramque repressit
Et iussit fidei scribere dogma suae.
Ergo novo calamo coelo dictante paremus
Scribere, quae fecit dextera magna Dei.

A lelkészek könyveihez jóval később nyúltak. Ezeket ugyanis csak január 17-én vették birtokukba, de nem a gimnáziumba vitették, hanem a NÁDASDY-házban helyezték el. — „*Divisi sunt hi libri — írja a Historia domus — in classes duas et duobus supra sacristiam cubiculis distincti.*

In supremo haeretici sunt et scandalosi, qui numerum 3500 excedunt.

In inferiore catholici sunt, vel saltem tales, qui non manifeste ecclesiam insectantur et hi numerum miliorum quatuor (4000) superant, praecisis illis, quos velut haereticos in duplo circiter miliorum duorum (2000) vel ignis absumpsit vel in frusta discissos, in usus varios distraximus.“¹⁰

Az ekkor jezsuita kézre került hat lelkészi és tanári könyvtárból származó könyvanyag ilyenformán a pozsonyi jezsuita *Historia domus* tanúsága szerint jóval tízezer darabon felülre tehető. S ha egy részét a jezsuiták meg is semmisítették, 7—8000 darab könyvvel mégis alapjául szolgált könyvtárunk később sokszor megcsodált gazdagságának. A kiválasztás azonban hamarosan az átvétel után történt, tehát a kerek száz évvel később élt és könyvtároskodott FALUDI FERENCet semmikép nem terheli.

A pozsonyi evang. könyvtárak jezsuita kézre kerülése annyiból is nevezetes, hogy néhány év mulva precedensnek tekintik. A pozsonyi kamara 1677. február 1-én Besztercebányára küldött utasításában hivatkozik is rá s ott is a jezsuitáknak adatja a kiűzött evangélikus lelkészek ott tartott könyveit.¹¹

¹⁰ Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratára, Ab. 98. 26—27 l.

¹¹ Magyar Nemzeti Múzeum kéziratára, 2220/Fol. lat. CORNIDES-gyűjtemény, 4. köt. 178. l. — Ellenben Sárospatakon PALCSICS JÁNOS jezsuita rendfőnök 1686-ban azon a tárgyi alapon vett el 74 könyvet a ref.

Így került a SCHMIDT—REISER-féle kétségtelenül igen jelentős könyvtár a többi lelkészek és tanárok könyveivel együtt a pozsonyi jezsuiták birtokába s így vált ez az eset a magyar könyv- és cenzura-történet egyik nevezetes eseményévé.

SZIMONIDESZ LAJOS.

kollégium könyvtárából, hogy a könyvtár a kollégium tartozéka, tehát a kollégiummal jár a könyvtár is. — Sárospataki Ref. Lapok, 1907. 499—500 l.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Statisztikai adatok az Országos Széchényi Könyvtár öt évi címfelvétel-sokszorosításáról. Az Országos Széchényi Könyvtár 1936. március 16-ika óta, több német könyvtár példáját követve, *Adrema*-címnyomó gépekkel készített könyvanyagának katalógusát. Az 1941. március közepéig eltelt öt év munkateljesítményéről a következő számadatok tanúskodnak. Készült ez idő alatt 100.363 felvétel a könyvtár 123.178 kötetéről. A felvételekről 506.048 címnyomatot vontak le és ezek 18 kartotékszekrény 526 fiókjában nyertek elhelyezést.

A cédulák megoszlása katalógusfajok szerint a következő volt: 206.391 címnyomatból áll a központi betűrendes katalógus, 136.726 címnyomatból a decimális szakkatalógus, 19.748-ból pedig az olvasóteremben és segédkönyvtárban elhelyezett művek katalógusa. 4089 címnyomat a könyvtár különböző speciális katalógusaiban — például megszállott területi anyag vagy zenei gyűjtemény katalógusában — nyert elhelyezést. Az itt felsorolt katalógusok a közönség használatára készültek. Közönségünk körében igen gyakran használtak betűrendes katalógusunk személyi és földrajzi utalásai, szakkatalógusunk használata pedig évről-évre ugrásszerűen emelkedik. Míg az első években 100—150 használója akadt, 1939-ben 443-an, 1940-ben 2321-en használták.

Hivatali célokat szolgál egy betűrendes katalógus 101.351 cédulája és a sorozatnyilvántartás 37.743 címnyomata. Végül könyvalakban készül az önálló művek helyrajzi naplója, mely jelenleg 27 vas-kos kötetet tesz ki.

A címfelvételeknek kerekén 41 százalékát teszi ki az 1936—1940. évek új szerzeményű anyaga, melyet 41.389 címfelvételben írtunk le. 58.974 művet dolgoztunk fel a könyvtár korábbi beszerzésű anyagából. Feldolgoztuk az olvasóteremben és a segédkönyvtárakban elhelyezett műveket s ezzel elértük, hogy a legfontosabb kézikönyvek, enciklopédikus munkák, forráskiadványok stb. már új katalógusainkban vannak nyilvántartva. Feldolgoztuk a még megjelenő sorozatokat első darabjaiktól kezdve s ezzel elértük, hogy a tudományos tár-

slatok, egyetemi intézetek kiadványai, valamint a jelentősebb szépirodalmi gyűjtemények teljes egészükben újra katalogizáltattak.

A címnyomó gépek alkalmazása a cédulák és utalások elkészítésében jelent nagy munkamegtakarítást. Az összes katalógusok címnyomatai egy fémlemezre préselt felvételtől nyomattak le. A felvételek lemezeit számrendben erre alkalmas fiókos szekrényekben őrzik meg a könyvtár. A felvételek maradandóságának előnyeit egyelőre csak egy-egy hiányzó utalás vagy egy szükségesnek mutatkozó második szakbeosztás pótlása esetén érezzük. Más könyvtárnak ellenben már rendelkezésére bocsátottuk lemeztárunkat: 1918—1940-ig megjelent és címanyagunkban már leírt könyvek címfelvételeit a kolozsvári Egyetemi Könyvtárnak küldjük. A maradandó címfelvételek hasznát maga a könyvtár majd akkor fogja látni, ha a használatban elnyűtt katalógusai felfrissítésre szorulnak.

Ma főként a könnyen és gyorsan lenyomható címfelvételek előnyeit tapasztaljuk. Címnyomatokkal végezzük például a bejelentést a könyvtár anyagáról az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ számára.

Sőt a könyvtári munka kereteit meghaladó feladatok is megoldhatók észrevehető idővesztés nélkül. Például címfelvételeink egy listára készült lenyomatát a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők folyóirata, a Corvina kapja meg. A Corvina szerkesztője a lenyomatot főképp a könyvkereskedői forgalomba nem került könyvek számbavételére használja fel. Az egyesület viszont a Corvina címanyagát könyvtárunk rendelkezésére bocsátja. Ezek a cédulák a kötelezpéldányok beszolgáltatásának ellenőrzésénél tesznek igen jó szolgálatot.

Címnyomatokat adunk végül — a főigazgató bibliográfiai elgondolásai szerint — a könyvtár bibliográfiai osztályának minden Magyarországon 1921 óta megjelent könyv felvételéről, és pedig az önálló művekről egy, a sorozatokról két lenyomatot. Míg ez az 1921—1935. évek könyvészetéhez — csupán a régi anyag feldolgozásának arányában — néhány ezer könyv bibliográfiai adatait adta meg, addig az 1936—1940. évekről kerek számban 35.000 felvételtől adtunk egy, illetőleg két címnyomatot, amivel egy-egy évi könyvészet címanyagának jó háromnegyed részét készen adtuk a bibliográfia összeállítójának.

A könyvtári és nem szorosan könyvtári célokra készült lenyomatokat figyelembe véve, a fenti adatok szerint minden címfelvételtől átlag 8 lenyomat használtatott fel. Ez az egy adat maga megmondja, mekkora leírómunkát takarít meg a könyvtárnak a cédulák sokszorosítása.

GORIUPP ALISZ.

Cseh—német—latin nyelvű imádságos könyv. A soproni evangélikus líceum könyvtára LE 201 jelzet alatt kéziratos kódexet őriz. E kéziratos könyv a XVII. századi cseh ú. n. exuláns irodalom eddig ismeretlen terméke.¹ A kézirat keletkezésének idejét megmondják a tábláján látható számok: 1638. Méretei 13.6×11.4 cm nagyság, 12.3×9.9 cm a lapok nagysága, egyhasábos tükörrel. Tölgyfa deszkára vont fekete bőrbe van kötve, metszése aranyozott, préselt díszítéssel. A bőrtáblán kívül IVGM bőrbe nyomott és aranyozott betűk olvashatók. Maga a tábla díszes. A dupla keret sarkait stilizált virágok díszítik. A hátsó tábla hasonlít az elsőhöz azzal az eltéréssel, hogy az első táblába mélyesztett (de már kiesett) dísznek megfelelő helyen a hátsó táblán ovális keretbe helyezett váza van virággal.

A kódex 834 fóliót tartalmaz. Ezek közül 202 iratlanul maradt a kézirat különböző részein. Néhány fólión víznyomás látható, mint pl. 261—262. A víznyomás három halmon emelkedő pajzsot mutat, amelyben első lábait szétárva, nyelvét kiöltve áll a kétfarkú oroszlán. Ilyen oroszlánt lehet látni a cseh, a grewenbroichi és a würzburgi címerben.

E kéziratos könyv a soproni evangélikus líceum könyvtárába ajándékozás útján került. Az adakozó nevét és még néhány adatát a 8. folián olvashatjuk: a ROSINA, CAROLI PAUMGARTNERI filia, MATTHIAE LANGII conjuge A. MDCLXIX. d. XVII. Mensis Octobris donata, etiam hic, ipsius AGNATI, Liber M. S. relictus est Sempronii. A 8. fólió után következik a mű díszes címlapja, amelynek eschatologikus figyelemztetését: *Memorare novissima*, a kódex címéül lehetne használni. A címlapot is, mint a táblát, kettős keret díszíti. A külső és belső keret négy sarkát szívalakú díszítések kötik össze, amelyek a lelkiélet elmélyítését tartalmazó mondásokat zárnak magukba. (Multi habent Verbum in ore, sed non in corde. — Deus non est vocis, sed Cordis auditor. — Cum non Cor orat, in Vanum Lingua laborat. — Deum nosse est summa Sapiaentia.) A keret két oldalát ószövetségi idézetek töltik ki.

A címlap tájékoztat bennünket a szerző személyéről, a keletkezés ideje és tartalma felől. Cseh nyelven ezt olvashatjuk: *Spasitedlna Duchowňý Pamět Pana Boha a geho Swatý Slowo Milugicim a w něho Wěřicim, o potřebnich wécech Lidem Pamatugicim na Spasený svj, zpýsem swatych Sepsána, Léta Páně 1638 Odemne, kněze Jana Viti Čechowského Někdy Služebníka Božího w Městě Holessowě.* A szerző tehát ČECHOWSKÝ JÁNOS VITUS, aki előzőleg Holešov városában volt az Isten szolgája. Könyvét a táblán is feltüntetett 1638-

¹ E kódexre dr. RADÓ POLIKÁRP O. S. B. hívta fel figyelmemet. Szíves-ségéért e helyen is köszönetet mondok.

ban írta üdvös emlékeztetőül azok számára, akik hisznek Istenben, szeretik Őt és igéjét.

A cseh, evangélikus vallású szerző beszél még önmagáról a bevezetésben is. Az evangélikus hit védelme után elmondja a 14. lapon, hogy német városokban (Boroszló, Brieg, Strehlen) mint vallási okok miatt kivándorolt *exuláns* prédikált és az ott elmondottakat írta össze otthon okulásul, vigasztalásul, feddésül és az élet megjavítása végett. A 8. fólión találunk is a menekültek számára vigasztaló mondatot: *Exul non erit, qui Deum in mente habebit. — Ubi nulla Crux, et tentatio, Ibi nulla Vera Oratio.* — Szűz Máriáról csak egyszer történik említés (29. fól.), a szentekről gyakrabban.

A 28. fólión festett Krisztus-mellkép van; az alatta lévő szövegben megismétlődő látomásait mondja el a szerző.

A kódex három részből áll, de semmiféle külső jel nem választja el egyik részt a másiktól. E felosztás alapjául a szövegek tartalma szolgál. Az első rész (1—70 f.) magánimákat tartalmaz cseh, latin és német nyelven; a második rész (71—128) katekizmusi magyarázatokból és liturgikus imákból áll (keresztelés, házasság, temetés); ebben a részben a 82—83. fólión kottázott *Mi Atyánk* van németül a katolikus liturgiából vett bevezetéssel, hozzácsatolva ugyancsak kottázva és németül a kenyérnek és a bornak átváltoztató szavai a nürnbergi agenda szerint; a harmadik rész elmélkedés- és prédikációváltozatokat tartalmaz (129—834). Ez az egész rész csehül van írva.

A soproni evangélikus líceum kódexe COMENIUS műveinek idejében keletkezett. Három évvel későbbi, mint TRANOSCIUSnak máig is használt és szeretett *Cithara Sanctorum* című kancionáléja.

ČECHOVSKÝ könyvének a lelőhelyen kívül magyar vonatkozása nincs, azért a rávonatkozó további irodalom cseh folyóiratokban jelenik meg.

DANCI VILLEBALD.

Az Országos Széchényi Könyvtár felvidéki és kárpátaljai könyvgyűjtése. A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára az idegen megszállás idején megjelent felvidéki és kárpátaljai könyvgyűjtést sikeresen befejezte.

A Könyvtár összesen 9097 darab magyar-, cseh-, tót- és ruténnyelvű olyan könyvhöz jutott, melyet az országrészek visszatérte előtt nem sikerült megszereznie. Ez az új gyarapodás felöleli a volt csehszlovák államra vonatkozó politikai, statisztikai, gazdasági, közoktatásügyi, jogi és katonai irodalom jelentős részét. Közötte van számos cseh kézikönyv, enciklopédia, szótár, több bibliográfia és a „*Sbornik*“ néven összefoglalt tudományos sorozat, valamint az akadémiai kiadványok értékes kötetei. Igen becses a négy köbméternyi folyóirat tömeg, amely még feldolgozásra vár.

Az adományozott könyvek között egy-egy mű több példányban is előfordult és voltak olyanok is, amelyek a Könyvtár gyűjtési körén kívül estek. Ezen anyagból a Széchényi Könyvtár ellenérték nélkül átengedett a Budapesti Egyetemi Könyvtárnak 1172, a Debreceni Egyetemi Könyvtárnak 4349, a b. Eötvös József Kollégiumi Könyvtárnak 1172, a Magyar Művelődéstörténeti Intézetnek 53, a m. kir. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának 248, az Országgyűlési Könyvtárnak 126, a Szláv Philologiai Intézetnek 492, a Testnevelési Főiskolai Könyvtárnak 368 darabot.

Az ajándékkönyvek elosztásánál a Könyvtár arra törekedett, hogy az egyes munkák a legmegfelelőbb könyvtárba jussanak. Ezért a Könyvtár felszólította a tudományos intézeteket, hogy az érdeklődésükbe vágó anyag kiválogatására szláv nyelvekben jártas szakembereket küldjenek ki. Ez meg is történt a Budapesti Egyetemi Könyvtár, a Szláv Philologiai Intézet, a Magyar Művelődéstörténeti Intézet és a m. kir. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára részéről.

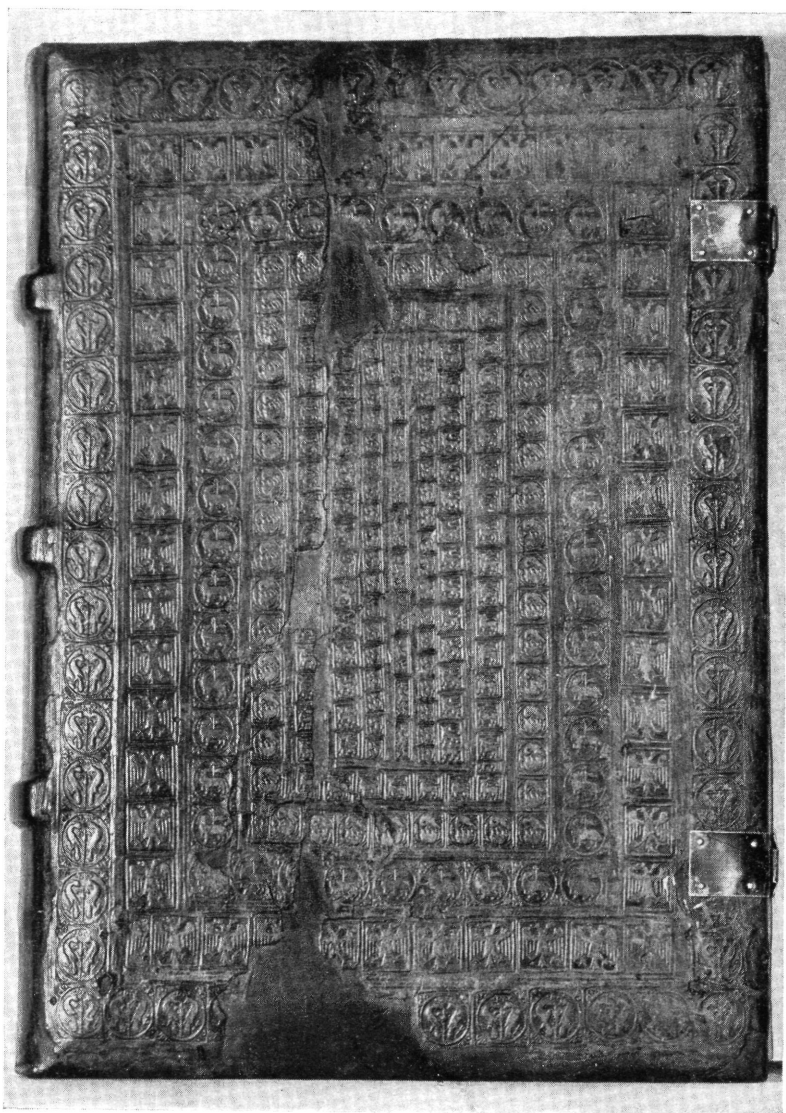
A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára most gyűjti az Erdély felszabadult területéről származó és a meg szállás idejéből eredő nyomtatványokat. GÁSPÁR MARGIT.

Kódexek és régi könyvek restaurálása az Országos Széchényi Könyvtárban. Az Országos Széchényi Könyvtár ősnymtatvány-, régi magyar és TODORESZKU-gyűjteményében egynéhány kitűnő és korhű könyvkötéstől és restaurálástól eltekintve, alig találunk a könyvek korának megfelelő stílusban és kötéstechnikával készült kötést, illetőleg restaurálást.

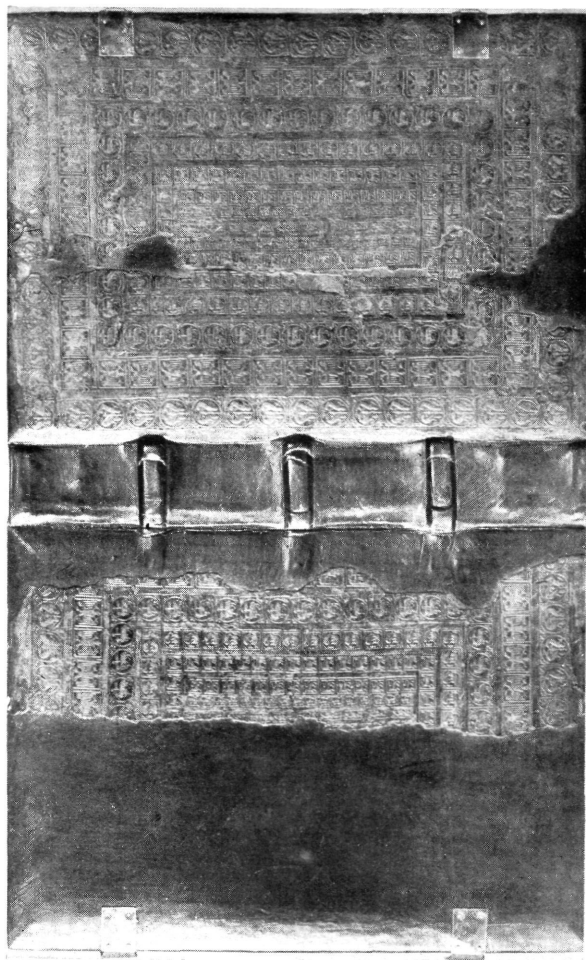
A könyvek restaurálása nem egyszerű feladat, mert a korhű, szép és jó restaurálás komoly kötéstörténeti kutatásokat, nagy türelmet és azonfelül megfelelő kezűgyességet, könyvkötői tudást is igényel. Ismerni kell a különböző korok kötéstechnikáját, stb.

Ezért érthető, hogy a fentemlített gyűjteményeknek korhű restaurálásához és kötéséhez sok idő és pénz kellett volna, de nem igen volt megfelelő szakember sem hozzá. A TODORESZKU-gyűjteményben levő kifogástalan és szép restaurálások mind kiváló külföldi restaurátoroknál készültek, mindegyikük hosszú hónapokig.

Az Országos Széchényi Könyvtár igazgatósága felismerte a kódexek és régi könyvek restaurálásának és a jövő számára való megmentésének nagy fontosságát és e sorok íróját bízta meg restaurátori és kötéstörténeti tanulmányok folytatásával. A munka eddigi eredményeként máris néhány, a hozzáértők véleménye szerint, sikeres restaurálást végeztem.

A Cod. lat. 79. jelzetű múzeumi kódex restaurált kötése.

A Cod. lat. 79. jelzetű múzeumi kódex restaurált kötése.

A fent vázolt restaurálási munkálatok most állandóan folyamatban vannak és így a rossz állapotban levő kódexek és régi könyvek egymás után kerülnek restaurálásra, vagy ha szükséges, korhű kötésre is, melyek közül az alábbiakban egy kódex különösen érdekes kötésrestaurálását ismertetem.

A könyvtár Cod. lat. 79. jelzetű XIV. századi kódexét kaptam kezeimhez azzal a megbizatással, hogy a kódextől már különvált, eltört és szúrágta elülső, valamint csonka hátsó tábláját hozzam rendbe. A táblák szarvasbőrrel voltak szabályosan bekötve, illetőleg beborítva. Amint tüzetesebben megvizsgáltam őket, láttam, hogy helyenkint a szarvasbőrborítás alatt nagyon szép, vaknyomásos régi barna bőrborítás van. A probléma most az volt, hogyan tudom ezt a vastag szarvasbőrborítást, amely jó vastag rozsliszt-csirizzel volt felragasztva, úgy leszedni a tábláról, hogy az alatta levő régi, szép kötéstörédeket semmilyen sérülés ne érje. Több órai áztatás után a szarvasbőrborítás teljesen felpuhult, de annyira, hogy a lehúzásnál állandóan szakadozott és alatta a vastag csirizréteg visszamaradt a régi vaknyomásos borításon. Hosszú órák óvatos munkája árán sikerült a ragasztótól és a szarvasbőrborítástól a táblákat megtisztítanom és ekkor láttam, hogy egy ritkaság, a XV. század végéről, vagy a XVI. század egész elejéről való reneszánsz-stílusban díszített, német eredetű vaknyomásos bőrkötéstörédekre akadtam. Az így megmentett törédeket óvatos fürösztések után itatóspapírok közé helyeztem, vigyázva arra, hogy a sok áztatástól felpuhult bőrön a vaknyomások ne préselődjenek el, hanem továbbra is felismerhetőek legyenek. Ez sikerült is.

A könyvtábla vaknyomásos díszítését nyolcféle finom metszésű vésetből állította össze a könyvkötőmester. A tábla szélétől befelé haladva, öt keretben egymásután a következő díszítmények vannak: az első sorban liliumra hajló két páva, a második sorban kétfejű sas, a harmadikban a zászlós bárány, a negyedikben a fészkére hajló pelikán, végül az ötödik sorban szarvas. Az ezeken belül megmaradt tükörben a véseteket csak függőleges sorokban használta a mester. A két szélső sorban oroszlánt, ezektől befelé egy-egy sor ülő majmot, végül a középen egy sorban sárkányt találunk. Ezzel az ízléses és mesterien alkalmazott vaknyomású mintával a kódex mindkét táblája egyformán van díszítve. A hátsó táblán levő kötéstörédeknek ma már csak a fele van meg.

Amikor a kötéstörédeket a tábláról leszedtem, anélkül, hogy további sérülés érte volna, láttam, hogy a hátsó, csonka fatáblán négy régibb borda számára kivésott nyílás van, valamilyen szürke masszával betömve. A kötés mostani három bordája számára pedig

új nyílásokat véstek. Így kétségtelenné vált, hogy a XIV. századból származó kódex egyik eredeti fatáblamaradványával állok szemben.

Valószínű, hogy a kódex eredeti kötése tönkrement és tulajdonosa a XV. század végén, vagy a XVI. század elején valamelyik német mesterrel újra köttette; erre vall a táblák külső legömbölyítése. (Az olaszok a tábla belső szélét gömbölyítették le, ami a Corvinákon is megfigyelhető.) A könyvkötőmesternek, úgy látszik, volt érzéke a hagyományok iránt és új kötéséhez a kódex előbb említett egyik eredeti tábláját használta fel, megfelelő új bordavésetekkel ellátva. A fenti megállapításon igazolja még a két tábla faanyagának különbözősége is; a régi bükk, az újabb tölgy. Később a szép vaknyomásos bőrkötés is részben tönkrement és talán kétszáz évvel ezelőtt valamelyik kontár könyvkötő az egész kódexet a régi kötés meghagyásával újra szarvasbőrrel borította be. Az utóbbi kötés a szarvasbőr nem nagy tartósságánál fogva és a kódex hányatott sorsa folytán ment tönkre.

A munka további menetében a kódex újra megfelelő korhű bordákra fűzve és hímzett oromszegéssel ellátva, présbe került. A két régi fatábla helyett új tölgyfatáblákat csináltattam, pontosan a régi mintájára és ezeket a régi kötéstörödékekhez hasonló színűre festett kecskebőrborítással láttam el. Az így elkészült kötésre azután pontos mérések és előrajzolás után ragasztással rákerült az eredeti vaknyomásos bőrborítás-töredék, úgy elhelyezve, hogy a megmaradt részek a kódex tábláin mindenütt az eredeti helyükre kerültek.

SASVÁRI DEZSŐ.

Kormeghatározó-e az \ddot{o} , \ddot{u} , \ddot{o} , \ddot{u} , \ddot{o} , \ddot{u} , \ddot{o} , \ddot{u} . (A XVIII. századbeli magyar könyvek meghatározása c. cikkhez. MKSzemle, 1938.)

Az 1726-ban, Lőcsén megjelent *Ráday Pál: Lelki Hódolásban* (a nyomdász neve nincs megemlítve), az \ddot{o} , \ddot{o} , \ddot{u} , \ddot{u} jele: *örvendeztető 4, erősítéd őket 4, gyönyörűséges 6, tömlőtz 62.*

Az 1739-ben Pozsonyban (*Spajzer Ferencz* költségével) megjelent „*Magyar-Országi Státusok Titulusival Bővítettett Uj Kalendarium*” címlapján az \ddot{o} jele δ : *Bővítettett.* Benn a szövegrészben az \ddot{o} , \ddot{o} , \ddot{u} , \ddot{u} jele \ddot{o} , \ddot{u} . *első C₂, öfzben C₂, ütés C₂, erőséti C₂, Pünkösöd C₂. — dücsöfsgére I₃, erőssen I₃.*

Ugyanennek a *Kalendarium*-nak, ugyanettől a nyomdásztól nyomtatott 1754-i újabb kiadásában az \ddot{o} , \ddot{o} , \ddot{u} , \ddot{u} nyomdai jele δ , \acute{u} : *gyűmöltsőknek C, költség C.*

Ugyanennek a *Kalendarium*-nak 1763-ban nyomtatott kiadásában az \ddot{o} , \ddot{o} , \ddot{u} , \ddot{u} nyomdai jele δ , \acute{u} : *Midőn D₂, sőt D₂, Regensül D₂, Első D₂.*

Tehát ugyanannak a *Kalendarium*-nak újabb kiadásában visszatérést látunk a régies *ö, ű* nyomdai jelekhez.

A „Kolo'svaratt . . . S. Pataki Jó'sef által“ nyomtatott „*Uj és O Kalendarium*“ 1758, 1759, 1761, 1766, 1787, 1797, 1806 kiadásában az *ö, ő, ü, ű* nyomdai jele *ö, ü*. A kolozsvári református nyomda a régies *ö, ű* nyomdai jeleket később már inkább csak a címlapon, az öreg betűkben használja. — Viszont a kolozsvári katolikus nyomdában újra (harmadszor) 1756-ban kiadott *Padányi Biró Márton: Angyali Társaságnak Szövegetése* (Ny. az Akadémiai bötűkkel, 1756) c. műben az *ö, ő, ü, ű* nyomdai jele *ö, ű: örökkön örökké 17, üdvözítőnk 31*.

A Kolozsvárott „a' Püspöki Bötűkkel“ 1784-ben nyomtatott „*Medve Mihály: A' Bötnek Meg Magyarázása*“ című könyvben az *ö, ő, ü, ű* jele ismét a régies *ö, ű: bötölj 7, Bötje 7, 7, 8. betsület- 13, Tsötörtökig 31*.

Az 1764-ben Nagy-Szombatban megjelent *Gánótz-Horváth: Emberi okosság* c. könyvben az *ö, ő, ü, ű* nyomdai jele: *ö, ő, ü, ű: szükölködyék 15, külső, tzipellöt 23, Bölts 151*.

Az ugyancsak 1764-ben Nagy-Szombatban megjelent *Drexelius—Dévay: Nap után forgó virág* c. könyvben az *ö, ő, ü, ű* jele *ö, ű: szülöttyét 125, bölcsen 131, Dicsirjük 155, csökkken 351*.

Az 1768-ban ugyancsak Nagy-Szombatban „A' Jesus Társasága Akadémiai Collegiumának Bötüivel“ nyomtatott *Pázmány: „Minden Vasárnapokra . . . Innepekre . . . Predikáziók* c. könyvben az *ö, ő, ü, ű* jele *ö, ő, ü, ű: dütsőséges 3, köszönnyük 89, bünös 79, erős 3, söt 9*. De nyilván az ólombetűknek a szedőszekrényben való összekeveredése folytán olykor előfordul az *ö* is: *tömlötz 79*.

Az 1791-ben ugyancsak Nagy-Szombatban („a' Kir. Univers. Betüivel“) nyomtatott *Pázmány: Imádságos könyv* c. mű antiqua szedésű szövegrészában az *ö, ő, ü, ű* nyomdai jele az *ö, ű: könyörűly 101, részefüllünk 33, bötsület 93, tömlöttzébe 99*. A cursiv szedésű szövegben vegyes az *ö, ő, ü, ő, ű* nyomdai jelek használata: *ördögös 51, ördögöt 52, ördög 52, gyűlöl 51, gyöz 51, bötsületes 51, ő-is 52, ő töle 57*.

Az 1771-ben Egerben (a „Püspöki Oskola Bötüivel“) nyomtatott *Lépes Bálint: A' Halandó . . . Fényes Tüköre . . .* c. könyvben az *ö, ő, ü, ű* nyomdai jele az *ö, ő, ü, ű: ö/sze I. 29, bötsüli I. 39, értzből I. 17, kö I. 19, bün I. 19*.

Az 1774-ben Egerben (Typis Scholae Episcopalis) nyomtatott *Pázmány: A' Setét Hajnali-Tsillag . . .* c. könyvben az *ö, ő, ü, ű* nyomdai jele az *ö, ű: erőiséget 21, ehettyük 77, vehettyük 77, üdö 115, fényeségéből 213*.

Abból tehát, hogy három nyomtatvány közül az egyikben *ö, ű*, a másikban *ö, ü* (a hosszúság megkülönböztetése nélkül),

a harmadikban ö, ó, ü, ű betűket látunk, nem következethetünk arra, hogy a három nyomtatvány közül az a legrégebb, amely ő, ű betűket használ, s a másik két, újabb keletkezésű jeleket feltüntető az újabb nyomtatvány.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

Ki írta a Bártfai Lénárt egyháztörténetét? „LEONHARDUS BÁRTFAI“ nevű szerzőtől 1771-ben negyedrétkben jelent meg Halléban egy 26 lapra terjedő könyv, melynek címe: *„Brevis conspectus historiae ecclesiasticae, in quo status religionis christianae ante adventum hunnorum in Ungariam usque ad illa tempora solum, in quibus reformatio Lutheri coeperat, examinatur atque breviter exponitur.“*

Mínthogy KLEIN JÁNOS SÁMUEL *„Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger“* című műve III. kötetének (Pest, 1873.) 45. lapján az általa Halléban 1771-ben negyedrétkben kiadott *„Historia ecclesiasticá“*-jára hivatkozik; és mínthogy az ő neve alatt egy ilyen munkának semmi nyoma, viszont BÁRTFAI LÉNÁRTnak szintén nincs azután többé se híre, se hamva: az a gyanú ötlött az agyamba, hogy azonos a két munka s álnév alatt adta ki KLEIN, tekintettel az őt már csak annál fogva is elővigyázatra inó viszonyokra, mivel az apját egy 1752-ben Lipcsében közrebocsátott és még abban az évben Boroszlóban másodsor is napvilágot látott könyvéért mozdította el körmöcbányai lelkeségétől a helytartótanács, mely természetesen elkoboztatta a könyvet is.

Utánanézttem ennek folytán a BÁRTFAI LÉNÁRT neve alatti könyv ama lapján, melyre KLEIN az említett helyen hivatkozik, hogy csakugyan megvan-e rajta az, amit ő ottlevőnek mond? Miként el voltam rá készülve, tényleg ott van. De még teljesebb bizonyosság okáért a hallei egyetem anyakönyvében, melyből, sajnos! csak a wittenbergivel való egyesülése óta ott tanult magyarok névsora van eddig közzétéve, nemkülönben utánanézttem, hogy netalán mikor iratkozott be egy BÁRTFAI LÉNÁRT nevű? Azt az értesülést kaptam persze, hogy soha.

Igy tehát kétségen kívüli, hogy BÁRTFAI LÉNÁRT törlendő a magyar írók, specialiter egyháztörténetírók jegyzékéből, mert a neve alatti könyvet KLEIN JÁNOS SÁMUEL írta, ki mint bártfai születésű, méltán vette fel álnévül azt, hogy BÁRTFAI. A Lénárt nevet pedig bizonyosan STÖCKELTől kölcsönzte, kiről azelőtt egy évvel ugyanő adott ki könyvet Rintelmben, ahonnan 1771. ápr. 23-ára ment át Halléba tanulmányai folytatására.

ZOVÁNYI JENŐ.

Ariosti, Giuseppe. *Inscrizioni antiche... della Transilvania.* (Ókori feliratok Erdélyben.) 1723. 124 (1) lev. 8r. A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának olasznyelvű kézírataiból.

Az Orsz. Széchényi Könyvtár számos olasznyelvű kézírata közül, mindjárt megragadja figyelmünket ezen, Erdélynek, az egykori Daciának történelmi emlékeival foglalkozó kis kötet, mely 1810-ben került a Nemzeti Múzeumba CERRONI, JOANNES PETRUS „Silesiae et Moraviae gubernii primus Secretarius et Librorum Revisor“ ajándékából. A szépen kiállított, ízléses kéziratot a szerző VI. Károly császárnak ajánlja, akit a címlapot díszítő boltívet tartó két oldaloszlopon a következőképpen aposztrofál: *Imperatori maximo... restitutori Daciarum, restauratori Pannoniae.* Az előszóban pedig úgy emlékezik meg Erdélyről, mint a császári korona ékességéről, mely bővelkedik mindabban, ami boldoggá és gazdaggá teheti: *„Ecco... le reliquie delle quattro colonie che la Potenza Romana fondò in quella parte della Dacia, che oggi col nome di Transilvania adorna l'imperial diadema di V. M., reliquie che non ismentiscono la grande stima, che i Romani fecero di questa provincia abbondantissima di tuttociò, che può renderla fortunata e feconda.“**

ARIOSTI JÓZSEF gróf császári kapitány 1722-ben Gyulafehérvárt katonai építkezések céljából végzett ásátásoknál a felszínrekerült romok között emlékkövekre lett figyelmes. Felismerte jelentőségüket és kutatásait a környékre is kiterjesztette. Az egész leletet, illetve az azon levő feliratokat nagy gonddal lemásolta. A rajzokat elküldte Firenzébe MAFFEI márkinak, sajnálkozását fejezve ki azon, hogy e szép római korbéli emlékek közül nem egy esett áldozatul az építési munkálatoknak. MAFFEI elküldte APOSTOLO ZENONAK, aki azután a császárnak mutatta be. Ófelsége azonnal elrendelte, hogy amennyit csak lehet gyűjtsenek össze ezen értékes emlékekből és szállítsák Bécsbe, az ásátásoknál pedig vigyázzanak, hogy kárt ne tegyenek bennük. A gyűjtéssel és szállítással ARIOSTIT bízta meg. ARIOSTI ötvenhat emlékkövel négy hajót rakott meg, hogy elinduljon velük a Maroson. Az egyik hajó útközben, Szegednél a Tiszába süllyedt, de az érdeklődő számára ezek sem vesztek el egészen, mert a feliratok gondos másolata benne van kódexünkben, melyet a szerző annak idején természetesen a Felsőnek ajánlott.

A kézirat tartalmi beosztása világos és könnyen áttekinthető. Az egész leletet ismerteti a veszendőbe ment darabokkal együtt, csoportonként szép másolatokban, a lelőhelyek feltüntetésével. I. rész a Bécsbe szállított anyag, 47 ábra (illetőleg csak 46, mert a 36. számú csak jelezve van). II. rész, ami Szegednél a Tiszába süllyedt, 14 ábra meg 3 cím ábra nélkül. III. rész, ami az építkezéseknek esett áldozatul, 52 ábra.

* Íme... a maradványai a négy kolóniának, melyeket a római hatalom alapított Dácia azon részében, mely ma Erdély néven díszíti Felsőged császári koronáját, maradványok, melyek nem hazudtolják meg azt a nagyrabecsülést, melyben a rómaiak részesítették ezt a provinciát, mely bővelkedik mindabban, ami boldoggá és termékenyvé teheti.

A kézirat következő része, melynek címe: *Museo Imperiale d'Inscrizioni Romane*, 126—145. lev.-ig, 1728 után készült, más kéztől származik és a római feliratok császári gyűjteményét ismerteti, mely csak elenyésző részben egyszerűen neveket megörökítő sírfelirat, nagyobbik része olyan feljegyzéseket őriz meg, melyek vallás-politika-hadtörténet és történelmi földrajz szempontjából is értékes adatokat tartalmaznak és alig egyharmaduk található meg GRUTER *Inscriptiones*-ében. Azután rávilágít egyes darabok provenienciájára és magyarázatokat fűz a nehezebben érthető feliratok megfjéséséhez, melyeket többször GRUTERTŐL eltérőleg magyaráz.

SÁNTAY MÁRIA.

Az 1685. évi lőcsei *Orbis Pictus* képei. COMENIUS *Orbis Pictus*-a 1685-ben Lőcsén két kiadásban jelent meg: 8-rétben 3 nyelven: latinul, németül és magyarul, s 4-rétben 4 nyelven: az előbbieken kívül tótul is, — bár a címlap „Bohemica“-t mond. (RMK. I. rész 1338. és 1339. sz.) Összesen 151 fametszetű képet közöl a szöveg magyarázatául. Ezek közül 2 névjelezve van: a 78. számú aláírása: „Sculpsit JONAS BUBENKIUS Leutfchoviæ. 1679.“, a 4. számún 3 betű van: I. B. O. (azaz: JONAS BUBENKA Ochtinensis).

Legtöbbet ír a képek metszőjéről apja utóda: BARTHOLOMAEIDES LÁSZLÓ ochtinai (gömörmegeyi) ev. lelkész két művében: *Memorabilia provinciae Csetnek* (Neosolii 1799. 114—5. lapján) és *Inclyti... comitatus Gömöriensis notitiæ... (Leutschoviae 1806—8. 415. lapján)*. Ezek szerint BUBENKA JÓNÁS a DOBOSSI (tehát magyar eredetű) nemzetségből, ev. papi családból Tótfalun vagy Ochtinán született (1650 táján). Előbb otthon, majd Eperjesen tanult. (A német egyetemek névsoraiban nem fordul elő.) Ekkor Eperjesen lett német kántor és segédtanár, később a lőcsei ev. latin iskola tanára. Jeles költőnek és zenésznek tartották. Művei: latin bölceleti disputatiója 1670-ből és emlékbeszéde 1689-ből, német Jézus-dalai 1683-ból és számolókönyve 1689-ből. (Leírja őket Szabó: RMK. II. részében.)

BUBENKA metszeteit az *Orbis Pictus* régebbi, így 1658. évi nürnbergi első kiadásával összehasonlítva, azt látjuk, hogy a nürnbergi és a lőcsei kiadások képei azonosak, de jobb- és baloldaluk fel van cserélve. Vagyis BUBENKA a metszést közvetlenül egyik német kiadás képeiről végezte.

HAJNÓCZY IVÁN.

Bocadius János műve: *Hornus Cometa*. 1618. SZABÓ KÁROLY a Régi Magyar Könyvtár II. részében 381. szám alatt vette föl ezt a kassai nyomtatványt, melynek egyetlen ismert példánya a Lőcsevárosi levéltárban van és magyar szöveget is tartalmaz, tehát voltképpen a RMK. I. részébe tartozik.

A nyomtatvány sorsát röviden megírta a *Magyar Nyomdászat* című folyóirat (1884. évi 51. lapján). Eszerint „1615(!)-ben Kassa város tanácsa egy híján megsemmisítette BOCATIUS *Horrens (!) Cometa* című művének FEST JÁNOS ottani nyomdász készítette összes példányait, mivel a szerző nem mutatta be előzőleg munkáját a városi tanácsnak.“ Bővebben KEMÉNY LAJOS levéltári kutatásai derítettek rá világot. Kassa város közönségének 1618. dec. 17-i közgyűlése előtt DÓCZI ANDRÁS felsőmagyarországi főkapitány panaszolja, hogy e nyomtatvány, melynek szerzője BOCATIUS, „nem kevésbé csorbítja őfelsége méltóságát, mert sok olyat tartalmaz, amit őfelsége gyalázasnak vehet és egész Kassa városára megharagudhat érte“. A közgyűlés ezért az összes példányok elkobzását és a városházán megsemmisítését rendeli el. (MKSzle 1892/3. 380. l.) Az 1619. március 14-i közgyűléstől FESTUS JÁNOS nyomdász a tőle összes példányaiban elkobzott üstökösleírás visszaadását kéri, mert a legtöbb hetivásárkor erre vevők jelentkeznek és keresik. A kérést elutasítják, mert a főkapitány kívánságára történt az elkobzás. (MKSzle 1901. 65. l.) E két, nyilvánvalóan ugyanegy dologról szóló határozatban az tévesztette meg később KEMÉNY LAJOST, hogy a nyomtatványt az első végzés „exemplar moderni Cometae — huius cometae imaginem — Imago Cometae“, a második pedig „stellae crinitae effigiem, eius effigie“ nevekkel illeti. Ezért a MKSzle 1911. évi 154. lapján az utóbbit a RMK új adaléka gyanánt közli; s ezt átveszi SZTRIPSZKY HIADOR is. (Adalékok... 2506. tétel.) Nyilvánvalóan tévesen, mert a felsorolt kifejezések nem címek, hanem csak a nyomtatvány különböző megnevezései; amellelt a második végzés az elsőre kifejezetten hivatkozik. Így tehát e téves adalék törlendő: a *Hornus Cometa*-ról van szó, amelynek egyetlen példánya tehát csak kedvező véletlen folytán maradt ránk.

Az egyleveles nyomtatvány (és nem könyv, mint KEMÉNY írja) 42,5 × 34,5 cm méretű, szedéstükre 36 × 27 cm. Címe fönt nagy betűkkel: HORNVS COMETA 1618. Mellette hatágú nagy üstökös képe. Szövege 3-hasábosan, magyar, latin és német nyelven szól, azonos tartalommal. Magyar szövegét betűhíven közlöm: a jegyzetek a sajtóhibákat javítják.

AZ Törvénytudoknak regulajok ez, hogy az intés előtte járion az büntetefnek. Példa bebedibenis vagyon; Az baratfagos embereknek tibtek ez hogy kölczönben egy maft inczék. Ez nyilván való az mi hozzánk kegyelmes Istennek példajából, ki az embereknek bünért¹ és törvény begéfit eleve való Attyai intés nélkül, nem bokta meg vetni.

¹ Sajtóhiba: bünreit.

Mert az mindenható Vr Isten, à mint az Propheta ból, az alnokfágot büntetni nem akarja, minek előtte az Prophetak által meg nem jelenténé. Tekints kerebtyeni amaz réghi időre, Ez világot viz özönel el akarvan veßteni; Sodomat és Gomorrhát kénkeves tüzel; Ninivét fene vadaknak barlangjava akarvan tenni, jo ideien elől jarok által, job utra nem hitaé? Azont czelekedte az Ierufalem veßedelve elöt, ßoval és igyekel:² Az többi közöt, illyenel (vizonfág³ erre az Iosephus Historicus az Sidok hadakozafaról való irafaba/ az minemüvel most minket atyai képen gyaßra int. Soha bizonyara, edes kerebtenem, foha büntetetlen az éghi Iegy fel nem tettet. Mi nekünk kik Magyar kenyeret éßünk, és hiftoriakat olvaßunk, hog' egyéb tartományokról ne ßolyak, böven példa lehet, Ferdinand, Maximilian, Rudolphus és Matthias idejeben kinek hoßba⁴ élete mi meg maradafunk, az uy Csillagok, avagy borzas vftökös csillagok, mit hoztak magokkal. Egy példa legyen fok helyyet, Az 1596. eßtendei geriet vftökös csillag, Egret tölünk el veßté, és az Kerebtefi veßedelmet hozza, mely meg mostanis ßégyen az kerebteéneknek. Ki mondhatatlan banatot kenßeritetem, kerebteny, Vytanom, mert valami hafonloval fényezet ha nagyobad⁵ nem, az igazfagos Istennek haragja, mellyet exfequalnijs akar most, ha az mi nehéz büneinktől bucsut nem veßünk. Vy Czegez függeßtetet kü,⁶ nem tudom minemü bort ivoknak. Az Török az ö Portan költ levelét meg jegyzi, és Lofarkat törel küldven, gyülös⁷ helyyet hadi indulafra kößültet futat. Félek félek, hogy ez képen ne amaz mi Iftenes Imperatorunk és vißontag ßemélyek változvan az réghi Comoedia ne jázzottaffék. Hád, Dög halal, Ehfég, magzati ez anyanak. Iobakra avagy lagyabakra, ha akarod kerebteény tanaczomat, ha akarjatok ö Magyar Orßághnak lakofi, kiké napkeletről az fenyegetés. No térjete meg, gyülyetek egybe, ßeretetbe nem levö Nemzetfeg, minek előtte ßülyön ez az anya, mely az el múlt eßtendőben Scepesben egyben forrot kettös gyermeket, à honnét boldogtalan ßaru nevekedet B. és az mit ez czoportos Eghi csuda jelent, ßüllye mondom, mint az port, az el múlo napot: Minek előtte reatok érkezzék az VR bufulafanak haragja, minek előtte jön reatok az Vr haragjanak napja. Kereffétek az Vrat ez földnek minden ßelidi, kik az ö itiletit cselekedtétek. Kereffétek az igazat, kereffétek az engedelmest, hogy valamiképen el reytezheffetek az Vr bufulafanak napjan.

² Sajtóhiba: jegyekkel.

³ bizonyosság.

⁴ hosszú.

⁵ nagyobb.

⁶ ki.

⁷ gyűlés.

A latin szöveg végén még e distichon áll:

Mors magni capitis, Bellum, Peftisq̄, Famesq̄ :
Quattuor haec femper (crede) Cometa tulit. I. B.

A német szöveg végén pedig: CASSOVIÆ, Typis Ioannis Festi.

E szöveget látva, nem tudjuk, min csodálkozunk inkább: azon-e, hogy a klasszikus képzettségű BOCATIUS JÁNOST, aki ekkor jól javadalmazott kassai iskolaigazgató volt, mi vihette e vásári jelentéktelenség megírására, ami az Ember tragédiája Kepler-jelenetére emlékeztet; vagy azon, hogy ez általánosságokban mozgó jóslásban a kassai főkapitány mit tarthatott királysértőnek, hacsak a volt és leendő vesztett török-háborúk emlegetését nem.

HAJNÓCZY IVÁN.

Kónyi Democritusának ismeretlen kiadása. GYÖRGY LAJOS *Kónyi János Democritusa* című (1932) tanulmányában írta, hogy „közkönyvtáraink gyűjteményei az... 1796. évi 3-ik és az 1815. évi 6-ik kiadáson kívül még csak egy 1784-ben és 1785-ben megjelent *Democritust* őriznek, de sem az 1782. első kiadásnak, sem pedig a mult század elején a kiadó állítása szerint kibocsátott 4-ik és 5-ik lenyomatnak egyetlen példányát sem mentették meg számunkra.“

A budapesti Magyar Irodalomtörténeti Intézet könyvtárában megvan e könyvnek P. THEWREWK ÁRPÁD könyvtárából származó eddig ismeretlen kiadású példánya. *A' mindenkor nevető Democritus, avagy okos leleményű furtsa történetek, mellyeket a' bánattyokat felejteni kívánó jámborok kedvéért szedegetett össze Kónyi János. Három részben megbővítve. Első rész. Budán, Nyomtat. Landerer Anna bötűivel 1806. A verses Rövid tudósítás és az Elöl-járó beszéd után jönnek sorba a Furtsa történetek. Százhetvenhárom számozott anekdóta után Világbenzének némelly furtsa és nevetséges történetei következnek s nyolc anekdóta (174—181. sz.) zárja be a sort.*

Az elsővel egybekötött második rész, melyben „végre hozzá tétetett Diogenes, Anacharsis és Anaxagorásnak görög böltseknek életek“, szintén Budán jelent meg, LANDERER ANNÁNÁL 1807-ben. A harmadik számozatlan lapon ez a *Fel-jegyzés* olvasható: „Mínthogy a' furtsa Democritusnak sok kedvellői találkoznak, úgy annyira, hogy illy rövid idő alatt, már a' *negyedik* nyomtatásra is szükségünk lévén, jónak állítottuk lenni azért ennek tovább' való folytatását, melly még sokkal furtsáb' és kellemeteseb' lészen az elsőnél.“ A *negyedik* számozatlan lapon álló *Tudósítás* felsorolja a *Democritust* áruló compactorokat, azután ekkép buzdítja könyvírásra a szerzőket: „Ha a' magyar könyvszerzők szándékoznának jó matériákból álló könyveket

nékem ki nyomtatásra küldeni, szerentsének fogom tartani. Már az érdeme szerint meg jutalmaznám.“

A GYÖRGY LAJOS által említett (i. m. 133. l.) számozási hibákon kívül e kiadás második részében mások is vannak. A 15. anekdóta után itt is a 24. következik, a 86. nem ismétlődik meg, a 164. számozása tévesen 154., a 192.-t itt is a 194. követi.

Mindezekből kiderül, hogy a *negyedik kiadásról* van szó, amely már három részből áll. A harmadik rész azonban nincs meg.

KULCSÁR ADORJÁN.

Két ismeretlen RMK. könyv említése. A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története [Pozsony, 1906] c. munka II. kötetének 137. lapján olvasható, hogy 1669-ben „valószínűleg TITIVS DÁVID szerkesztésében [életrajza ugyane mű 83—4. lapján és SZINNYEI: *M. Írók* XIV. 206—7. h.] megjelent egy „Pozsonyi könyvecske“ című énekeskönyv. Ezt a nyomtatványt „csak névszerint ismerjük“ — jegyzi meg a szerző. A második kiadás 1683-ban jelent meg. Ebből is csak egyetlen példány ismeretes, és pedig az odenwaldi Fürstenaui (Hessen) evangélikus gyülekezet könyvtárában, — olvassuk idézett műben. A második kiadásról még azt is tudjuk, hogy SCHÄFFER DÁVID pozsonyi nyomdász műhelyében készült. Mindkét nyomtatvány kétségtelenül beletartozik a RMK.-ba, de sem SZABÓ KÁROLY, sem a pótló SZTRIPSZKY HIADOR ezeket nem említi. — A Fürstenauban valószínűleg napjainkig megtalálható nyomtatványról pedig ajánlatos lenne, ha a magyar-német kulturális egyezmény keretén belül a hazai evangélikus egyház facsimilét készíttetne. Megérdemelné ez a mind egyháztörténeti, mind művelődéstörténeti szempontból érdekes emlék.

Megjegyezzük, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának az újabb fölfedezésekkel kiegészített Szabó RMK. II. (ad pag. 333.) példányában kézírással a következő bejegyzést találjuk: „Pozsony, [1669] [Titius] Vade-Mecum od. Handbüchlein... Preszburg. Lőcsei ág. h. ev. gimn. könyvtára.“

CLAUSER MIHÁLY.

A magyar hírlapok példányszáma és közönsége 1805-ig.* Óshírlapjaink nagyrésze rendkívül ritka. A mult század gyűjtői nem sok figyelemre méltatták őket és mulasztásukat ma már nehéz pótolni. Az *Erdélyi Magyar Hírvivő* számaait egy magánkönyvtárunk rothadó papírszemeteje közül mentette ki egy lelkes kutató. Fennállásuk idején sem volt az óshírlapoknak sok előfizetőjük. Teljes megismerésükhöz hozzátartozik, hogy néhány adat alapján példányszámukat és elter-

* V. ö. MKSzemle 1941. I. 22—37. l.

jedtségüket is szemügyre vegyük. A *Magyar Hírmondó*nak 318 előfizetője volt. A címszalagok megmaradtak s ezek alapján pontosan ismerjük az újság közönségét:¹ 95 földbirtokos (köztük 13 nő), 38 mágnás (14 nő). 28 megyei tisztviselő, 18 protestáns pap és tanító, 18 ügyvéd, 18 jószágigazgató, 12 katonatiszt, 12 postatiszt, 9 városi polgár, kávé- és kereskedő, 8 nevelő és tanuló, 7 állami, 5 városi tisztviselő, 4 főiskolai igazgató és 3 orvos tartozott többek között az előfizetők közé. Béctől Marosvásárhelyig, Bártfától Zimonyig az egész országba járt RÁT MÁTYÁS újságja.

A *Magyar Kurír*on kívül egy újság előfizetőinek száma sem haladta meg a 400-at.² KÁRMÁN JÓZSEF 289 előfizetővel is beérte volna, mert ennyi elég lett volna az *Uránia* fenntartásához, de nem kapott többet 192-nél.³ Összehasonlításképpen említsük meg, hogy az egyik legelterjedtebb német újság, a *Vossische Zeitung* példányszáma 1776-ban elérte a 2000-et.⁴ De Magyarországon a német nyelvű újságok sem álltak jobban, mint a magyar nyelvűek. A *Pressburger Zeitung* előfizetőinek száma 1764—1779-ig 15—20 között ingadozott. 1786-ban emelkedett csak 119-re.⁵ Igaz, hogy 1795 és 1800 között állítólag 2000-re is felszökött a példányszám.⁶ A nagyszebeni német újságnak, a *Siebenbürger Bote*-nak 5—600 előfizetője volt, de ez a szám 1800 és 1810 között 100-ra apadt le.⁷

Jellemző képet ad az újságkiadás viszonyairól a XVIII. és XIX. század határán a bécsi *Magyar Hírmondó* utolsó száma:⁸ „... a mappák közül tsak az utolsó 4 esztendőök elfolyása alatt 39-tzel kedveskedtünk Erdemes Olvasóinknak és így 33.150 illuminált Darabokkal. Ez egyszersmind Praenumeránsaink' száma ugyan; de nem minnyáján: mivel minden fél esztendőben néha két száz, néha 170, néha 140, általjában vévén pedig mindenkor legalábbis 100 Olvasóknak járt ingyen a Hírmondó. Ezek közzé számlálatnak mind azok az

¹ A címszalagok megvannak az Orsz. Széchényi Kvtárban. V. ö. SZINNYEI JÓZSEF: A Magyar Hírmondó. Vasárnapi Ujság, 1880. 57—59. l. GORIUPP ALICE: Az első magyar újság előfizetői. Magyar Bibliofil Szemle, 1925. 98. l.

² GRÜNWARD BÉLA: A régi Magyarország. Budapest, 1888. 522. l.

³ RUMI KARL GEORG: Literaturgeschichte der Zeitungen und Zeitschriften Ungarns. Vaterländische Blätter, 1810.

⁴ WEILL GEORGES: Le journal. Paris, 1935. 110. l.

⁵ RAICHLÉ WALTER: Das ungarische Zeitungswesen. Berlin, 1939. 16. l.

⁶ PICHLER ALOIS H.: Die Entstehung der Pressburger Zeitung. Pozsony, 1913. XXXI. l.

⁷ JAKAB ELEK: A censura története Erdélyben. Figyelő, 1881.

⁸ 1803. III. 29. Jelentés.

Oskolák, Professorok, egyéb érdemes Hazafiak, s Posta Hivatalok, a hová ingyen küldöttük Ujságjainkat; mind pedig azok a Praenumérások, kik ígérték ugyan az Ujság bérének felküldését, de mind eddig igen sokan közölök kezünkhöz nem szolgáltattak.“

A 33.150 szám, amelyet GÖRÖG DEMETER újságja négy esztendő alatt szétküldött, számonként körülbelül 300 példánynak felel meg. A *Magyar Hirmondónak* e tudósítása mutatja azonban, hogy az újságok közönségének köre jóval szélesebb volt, mint az előfizetők száma mutatja. A tekintélyes számú ingyen példányok olvasóihoz hozzá kell számítanunk azokat, akik az újságokat kölcsönkérték, vagy akiknek azokat felolvasták. Mert különösen a Martinovics-féle összeesküvés előtti években akadtak jegyzők, akik az újságokból felolvasásokat tartottak a nép számára.⁹ Bizonyára így kell érteni azt is, amikor SÁNDOR LIPÓT nádor bátyjának, FERENC királynak panaszolja, hogy az újságok eljutnak minden magyar paraszt kezébe.¹⁰ Hiszen a parasztok éppen a kormány bölcs gondoskodásából, amely a művelődés terjedésében veszélyt sejtett, olvasni még nem igen tudtak.

Igaz, hogy a műveltek meg nem csak az újságokat, hanem főleg az 1790-es évek röpiratirodalmát bújták.¹¹ Mindent összevéve azonban azt mondhatjuk, hogy az 1800-as évek elejére olyan állandó újságolvasó közönség alakult ki, amely már megkövetelte, hogy a modern idők mindennapos szellemi táplálékával rendszeresen ellássák. KULTSÁR ISTVÁN újságja már megszervezett olvasótáborra támaszkodhatott.

DEZSÉNYI BÉLA.

⁹ ECKHARDT SÁNDOR: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Budapest, [1924] 102—103. l.

¹⁰ MÁLYUSZ ELEMÉR: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Budapest, 1926. (Magyarország újkori történetének forrásai.) 85. sz. 568. l.

¹¹ V. ö. CONCHA GYÖZÖ: A kilencvenes évek reformeszméi és következményeik. Budapest, 1885. 70. l.

ISMERTETÉSEK.

Csomár Zoltán: *A csehszlovák államkeretbe kényszerített magyar református keresztyén egyház húszéves története (1918—1938).* M. kir. állami nyomda kirendeltsége. Ungvár, 1940. 226 l.

Kevés könyv címe utal annyira tartalmára, mint ezé. Mielőtt a könyvet olvasnánk, sokat olvashatunk ki már a címből is: *A cseh államkeretbe kényszerített magyar református keresztyén egyház története (1918—1938).* Kiolvassuk belőle, hogy a könyv lapjain az impériumváltozástól a felszabadulásig terjedő kétévtizedes *küzdelemről* lesz szó. A küzdő fél a magyar református egyház egy része volt, az a része, amely nemcsak a maga akarata, hanem az igazság ellenére is egy tőle nem pusztán idegen, de vele ellenséges államkeretbe, a csehszlovák államba kényszerítettet bele. A csehszlovák állam és a magyar református egyháznak ez állam területére eső része között a kapcsolatot az erőszak és a kényszer alkotta meg, a viszony jellemzője nem is lehetett más, mint a küzdelem. Küzdelem a csehszlovák állam területén élő negyedmillió magyar reformátusért: éspedig nemcsak különlegesen egyházi szabadságjogokért, hanem magáért a magyarságért való küzdelem, mert az Íge magyar nyelven való szabad hirdetése szorosán összefonódik a magyarul való oktatás szabadságával és az eszköz sem más, mint a magyar szó és írás.

Mindezt érezzük már CSOMÁR könyvének címéből is, a különböző mozzanatokat pedig négy főrészbe foglalva olvassuk. Az első rövid történeti visszapillantást ad a cseh megszállás idejére, a szervezkedés munkájára, stb. A második főrész elsősorban a cseh idők alatti református iskolaügy, a lelkész- és tanítóképzés és különböző egyházi intézmények (diákinternátus, árvaházak, stb.) történetét öleli fel. A negyedik a csehszlovákiai magyar református egyház belső hitéletébe enged bepillantást.

Ebbe a keretbe illeszkedik bele a harmadik főrész; összefoglaló címe: *Irodalom, sajtó* (173—186 lapok). Az egyházi irodalom és sajtó kérdése különösen nehéz problémája volt a kényszerűségből cseh uralom alá szakadt magyar reformátusságnak. A csehek szellemi határzára, amely minden eszközzel megakadályozta magyarországi nyomtatványoknak a megszállt területi magyarsághoz való jutását, nem en-

gedte át az egyházi irodalom termékeit sem, a mégis átcsempészett anyag pedig nem lehetett döntő befolyással a felvidéki református magyarság széles rétegeire. Ennek a hiánynak pótlására történt kezdeményezés volt egy *Református Irodalmi Társaság* megalakítását célzó indítvány. Sok lelkesedéssel fogtak neki az egyházi vezetők az indítvány megvalósításához. Sajtó- és védőirodát terveztek Losoncra, azután hitépítő családi néplapnak és traktátusoknak iratását, kiadását és terjesztését, a teológiai irodalomnak önálló művek kiadásával való gyarapítását és irodalmi erőknél a társaság számára való munkábaállítását vették programjukba. A Társaság ügye azonban nem jutott tovább a tervezésnél és megalakulásnál, amiben egyéb körülmények között közrejátszott az is, hogy a cseh-megszállott területeken szervezett református egyház törvényeit az államhatalom soha jóvá nem hagyta.

Sikerrel járt azonban BERTÓK BÉLA vállalkozása, aki a húszesztendősi megszállás alatt a felvidéki és kárpátaljai református sajtóügy egyik kiemelkedő egyénisége volt. 1923-ban *Szeretet* címen kéthetenként megjelenő néplapot indított. Az átlag hatezres példányszámú lap évenként népszerű *Szeretet-naptárt* is adott ki. Vallásos traktátusok, színdarabok kiadását a *Szeretet Kiskönyvtár*ában tette lehetővé BERTÓK BÉLA, az intézményesen megszervezett *iratterjesztéssel* pedig behozta a magyarországi és erdélyi református egyházi irodalom mindama termékeit, amelyeket a cseh cenzúra átengedett.

A felvidéki és kárpátaljai reformátusság az egyházi irodalom terén annyira autarkhiára törekedett, hogy — szintén BERTÓK munkájával — saját nyomdát is állított fel: a Beregszászot, majd Munkácson működött *Kálvin-nyomdát*.

A cseh megszállás alatt élő református magyarság időszakos lapjai közül egyik igen jelentős orgánus volt az egyház hivatalos lapja, az 1921. januárjától 1938. végéig megjelent *Református Egyház és Iskola*.

CSOMÁR felsorolásában szerepel a többi folyóirat és újság is: a már említett és legelterjedtebb néplap, a *Szeretet* és az elnyomatás utolsó évében laptársa: az *Összefogás*; a három diák-folyóirat: *Baráti Szó*, *Református Leány* és *Református Élet*; a gyakorlati teológiai folyóiratok: a *Református Sion* és az *Útmutató*; a komáromiak hivatalos közlönye: a *Kis Tükör*, a külmisziós tárgyú *Hajnal* és az általános érdeklődésű *Református Világszemle*. Ezeknek egyrésze még régebben, más része a felszabadulással szűnt meg. Tovább élnek a *Kis Tükör*, a *Református Világszemle* és az *Útmutató Felvidéki Prédikátor* címen.

A folyóiratok után a megszállás ideje alatt megjelent könyvek, füzetek és tankönyvek jegyzékét adja CSOMÁR ZOLTÁN. Összesen hatvanánál több cím szerepel a jegyzékben „BERTÓK BÉLÁnak, a kárpátaljai egyházkerület püspökének szerkesztésében és kiadásában megjelent könyvek és füzetek“ és „egyéb kiadásban megjelent művek“ ket-tős csoportosításon belül. Az első csoportnál nem tünteti fel CSOMÁR, hogy a felsorolt művek a *Szeretet Kiskönyvtár*ba tartoznak-e vagy sem. Egyébként is könyvészeti leírásai, sajnos, nem elég pontosak. Csak szerző, cím és megjelenési év szerepel, hely, kiadó, nyomtató megnevezése, alak és terjedelem jelzése nélkül. Így azután például nemigen lehet következtetéseket levonni arranézve, hogy melyik nyomtatvány volt apróbb traktátus vagy füzet s melyik nagyobb igényű munka. Éppen ezért CSOMÁR kezdő lépése után összeállítandó lenne a cseh megszállás alatt élt magyar reformátusság egyházi irodalmának pontos bibliográfiája.

Ezek a folyóiratok, könyvek (köztük a felvidéki reformátusság gyülekezeti énekeskönyve, amelynek történetét CSOMÁR külön fejezetben mondja el), s az összes egyházi hatóságok (Zsinat, Konvent, egyházkerületek és egyházmegyék) gyűléseinek kinyomott *jegyzőkönyvei* ugyanis a húszéves elnyomás református egyháztörténetének, sőt az egész kisebbségi magyarság történetének becses, hiteles forrásai. Különösen áll ez a különböző jegyzőkönyvekre, amelyek az eseményeket híven tükrözik vissza és a véleményeket, állásfoglalásokat a valóságnak megfelelően rögzítették le, mintegy tudván, hogy a bátor kiállásért való üldöztetés árán is meg kell őrizni az igazságot a jövődörténeti kutatás számára. Ezekre a tényekre is rámutat CSOMÁR ZOLTÁN és munkájának különösen értékes részei azok, amelyekben ezeket a megállapításait foglalja írásba.

HARSÁNYI ANDRÁS.

Szabó Géza: *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg. 1555—1613*. Akademischer Verlag. Halle (Saale) 1941. 158 l. (Bibliothek des Protestantismus im Mittleren Donauraum. Hrsg. von MICHAEL BUCSAY, Band II.)

A reformáció évtizedeiben a prédikátoroknak készülő magyarországi ifjak leglátogatottabb külföldi tanulmányi helye Wittenberg volt. Oly nagy számban keresték fel a magyarok LUTHER és MELANCHTON egyetemét, hogy a XVI. században alkalmasnak látszott egy a kinn tanuló magyar diákokat összetartó szervnek a felállítása. 1555-ben megalapították a wittenbergi *Coetus Ungarorumot*. A coetuson belül komoly közös tudományos munkálkodás folyt. Erre utal az is, hogy a coetus tagjai *önálló könyvtárt* gyűjtöttek maguknak.

A coetus ránkmaradt eredeti anyakönyve több adatot tartalmaz erre a könyvtárra vonatkozólag.

1574-ben egy diák, MATTHIAS GEMMEUS, hazájába való visszatérése alkalmával könyveit a Coetus közös könyvtárára hagyta. Ilyen adományozás volt a könyvtár gyarapodásának egyik módja. Egy másik mód a coetusnak juttatott pénzádományokból könyvvásárlás volt. Az anyakönyv egy 1576-i bejegyzése arról tanuskodik, hogy a csengeriek DERECSKEI AMBRUSSAL 15 tallért küldtek a coetusnak. GÖNCI GYÖRGY, aki 1565-ben maga is seniorként állt a coetus élén, volt ennek az adománynak kieszközölője. A pénzen a senior, KASSAI CSÁSZÁR GYÖRGY a tagok beleegyezésével könyveket vett. CICERO műveinek jegyzetes kiadása volt a legdrágább a könyvek között: 8 tallér (az 1588-i könyvjegyzék szerint 9 kötetből állott); a másik három munka: ERASMUS *Adagiaj*ának 1573-as kiadása 3 tallér 6 garasba, BOETIUS munkái 2 tallér 6 garasba és SOPHOKLES tragédiái 1 tallér 16 garasba kerültek. BOETIUST és SOPHOKLEST egy következő senior, SZÜRTEI SZAKÁCS ISTVÁN, 1581-ben közbeleegyezéssel eladta 3 tallérért — azaz a vételárral szemben 2 garas híján egy egész tallér veszteséggel.

Az anyakönyv tartalmazza a könyvtár 1588-i állagát is ama bejegyzés alapján, amely a könyvtárnak 1588. január 25-én az új senior, CSAHOLYI JÁNOS részéről való átvételét foglalja írásba. Elődje, CSANÁDI JÁNOS, 11 tételben adja át a könyveket. Ezekhez járulnak még — szintén az anyakönyv bizonyága szerint — az 1590. október 7-én elhunyt VÁRADI MIHÁLY könyvei is (7 tétel), amelyeket a senior, UNGVÁRI JÁNOS szintén a coetus könyvtárának állományába sorolt be. A könyvek igen vegyes tárgyúak voltak, ami nem csupán a tagok többirányú tudományos érdeklődésének, hanem annak is eredménye, hogy nagyrészüket adományozás folytán került a coetus birtokába. Az anyakönyv bejegyzései arról is tanuskodnak, hogy a coetus egy-egy kiváló tagját hazatérése alkalmából könyvvel ajándékozta meg. Három senior visz magával könyvet haza Wittenbergből, mint a coetus hálájának kifejezését, amely azonban bizonyára tudatosan azt a célt is szolgálta, hogy a hazai könyvkultúra fejlődjék: (UJFALVI IMRE — *Biblia veteris translationis*, UJFALVI K. IMRE — *Isagoge Logica* NICOLAI CRELLII és VÁRADI GERGELY — *Scholae Rhetoricae MELCHIORIS JUNII*).

A coetusnak a könyvekkel kapcsolatban hozott igen érdekes döntését őrizte még meg az anyakönyv. 1586-ban, KÁROLYI ANDRÁS seniorsága alatt úgy rendelkeznek *universi fratres nationis Ungaricae*, hogy a tagok egyenként és maga a coetus is könyvet csak annyiban vásárolhat, amennyiben azokat adósságcsinálás nélkül ki tudják fizetni is. Rendelkezésüknek az a célja, hogy a tisztességes tanulmányok el-

végzésére Wittenbergbe gyűlt magyar diákok *becsülete épségben tartassék*. Fokozatos büntetések várnak azokra, akik a rendelkezések ellen vétenek.

A wittenbergi magyar coetus könyvkultúrájáról ezeket mondja el az eredeti anyakönyv alapján SZABÓ GÉZA. Könyvében, amely — elsősorban éppen az anyakönyv alapján — az 1555—1613 között fennálló coetus alapításáról és szervezetéről, külső és belső, anyagi és szellemi életéről, hitvallási problémáiról és megszűnéséről számol be, a coetus könyvtárának néhány lapos külön fejezetet szentel *Die gemeinsame Bibliothek* címmel. Adatai már eddig is ismertek voltak elsősorban THURY kiadásából¹; SZABÓ GÉZA a bejegyzések eredeti nyelven való közléséhez inkább csak öszekötő és magyarázó szöveget fűz, távolabbi következtetések nélkül. Ez SZABÓ GÉZA általános előadási módja, ami egész könyvét forrásszerűvé és további kutatások megbízható kiindulópontjává teszi. *Die gemeinsame Bibliothek* című fejezetének jelentősége pedig az, hogy a coetus könyvtárára vonatkozó adatokat beleállította az egész coetus történetének kereteibe. Arra a könyvtárra vonatkozó adatokat, amely magja volt a KASSAI MICHAELIS GYÖRGY 1724-ben történt adományozásával nagyszabásúvá fejlődött hallei magyar könyvtárnak.²

HARSÁNYI ANDRÁS.

Dercsényi Dezső: *Korszerű műemlékvédelem Olaszországban.* Budapest, 1941. 48 l. 8°.

Az Istituto Italiano di Cultura per l'Ungheria támogatásával megjelent munka az új olasz műemléki törvényt ismerteti és méltatja. De DERCSENYI DEZSŐ alapos munkája ezenkívül bemutatja az olasz műemlékvédelem gyökeres átszervezését is; részletes áttekintést nyújt az olasz műemlékvédelem fejlődéséről, megvilágítja a törvény fontos újításait. — Az 1939. év júniusában kibocsátott új olasz műemléki intézkedések a tárgyak jókarban-, épségbentartására és őrzésére vonatkozó rendelkezéseket, továbbá elidegenítés, vagy a tárgyak más úton való átruházásának, behozatal és kivitel, feltárások és leletek, másolás és közelvezés, és a kisajátítás szabályozásairól nyújtanak részletes

¹ THURY E.: *A wittenbergi akadémián járt magyar tanulók társaságának anyakönyve 1555—1608. Iskolatörténeti Adattár. Pápa, 1908. II. 37. skk.* Az adatok egyrészét felhasználta ASZTALOS MIKLÓS is: *Wissenschaftliches Leben in der Wittenberger ungarischen Gesellschaft im XVI. Jahrhundert. Ungarische Jahrbücher, X. (1930).* Különl. is.

² A hallei magyar könyvtárra von. ld. legújabban BUCSAY MIHÁLY: *Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban. Budapest, 1941. című munkáját.*

rendelkezéseket. Egyik jelentős újítása a törvénynek, hogy egyes gyűjteményeket teljes egészében nyilvánít műemlékké. Azok a gyűjtemények, amelyeket „tradicionális hírük és különös környezeti jellegzetességük mint együtttest egészen különleges művészeti vagy történeti érdekekkel ruház fel“, többé nem bonthatók szét. Érdekessége továbbá az új törvénynek az, hogy a művészeti szempontot előbbre helyezi a történetinél.

A törvény fokozott figyelmet igényel a könyvtárügy szempontjából is. Nagyon jelentős az általános rendelkezések 1. paragrafusának c) pontja, amely a könyvtárak gyűjtőkörébe tartozó anyag jelentős részét, ritkaságait is műemlékké nyilvánítja: „*kódexeket, kézírásokat, levélgyűjteményeket, valamint könyveket, nyomtatványokat és metszeteket, melyek ritkák és értékesek*“.

Ez az első eset, amikor törvényes rendelkezések szerint a díszes kódexek mellett — amelyek nagy értéküknél fogva a köztudatban már régóta mint műkincsek, „műemlékek“ szerepelnek — kéziratok, levélgyűjtemények, könyvek, nyomtatványok is műemlékké válhatnak. Hazai példákkal illusztrálva tehát nemcsak a pompás Corvinák volnának műemlékek, hanem az egyszerűbb, igénytelen kiállítású magyar nyelvemlékek mellett, esetleg egy XIX. századi naiv népi fametszettel díszített két-lapos ponyvatermék, avagy egy Madách-levél is. Ez jelenti többek között azt, hogy ezek cseréje Olaszországban jogi személyek, intézetek, magánosok, külföldiek között is csak a nemzetnevelési miniszter engedélyével történhetik. A magántulajdonban lévő tárgyaknál a tulajdonos „köteles jelenteni a nemzetnevelési miniszternek minden, a műemlékkel kapcsolatos ügyletét, akár visszterhesen, akár ingyenesen engedi át a műemlék tulajdonjogát, birtokát“. Visszterhes elidegenítés esetén a miniszternek elővásárlási joga van. A nemzetnevelési miniszter továbbá kötelezheti a „műemléknek nyilvánított gyűjtemények és sorozatok tulajdonosait, hogy kulturális célból megengedjék ezen tárgyak, gyűjtemények, sorozatok megtekintését a tulajdonos által esetről-esetre megállapított feltételek mellett“.

Az olasz műemlékvédelmi törvény 1. paragrafusának c) pontja hazai szempontból is megszívlelendő. A kódexek, díszes ősnymtatványok határozott védelmet igényelnek. Hiszen számos olyan darabbal találkozunk, amelyeknek díszítéseit megcsönkítetták, miniatűrűit kivágták. Ismerünk olyan kódexet, amelynek festett díszeit első ismeretűje a mult század nyolcvanas éveiben részletesen leírta: ma e kódex legszebb miniatűrűi hiányzanak. De a kódexeket, ősnymtatványokat nemcsak a csönkítés veszélye fenyegetheti. Sokszor a végzetes cserének is áldozatai lehetnek. Vidéki könyvtárakból ilyen úton vesztett nyoma például két olyan ősnymtatványnak, amelyek korántsem

voltak oly nagyértékűek, vagy ritkák, — de számunkra rendkívüli volt a jelentőségük. A hazai irodalomban 1882-ben még nyilvántartott — s azóta ismeretlen helyen lappangó mindkét ősnymotatványt még a XV. században magyar miniátorok díszítették, sőt szignálták. — A hazai kódexek és ősnymotatványok védelmére elsősorban ezeknek rendszeres feldolgozása és nyilvántartása volna szükséges.

BERKOVITS ILONA.

Kozocsa Sándor: *A Hűség diadalmának első kidolgozása*. Bp., 1940. 83 l. (Irodalomtörténeti Források. Szerk. KOZOCSA SÁNDOR. 1.)

KOZOCSA SÁNDOR nagyjelentőségű sorozatot kezdeményezett, amikor e vállalatba belefogott. Vannak elsőrangú történeti forráskiadványaink, arra azonban nem igen gondolt senki, hogy az irodalomtörténet korszerű műveléséhez is föltétlenül szükséges olyan műveknek gondos, tudományos kiadása, amelyek nélkül egy-egy írói egyéniség, vagy kor arcát világosan nem láthatjuk. Egyetlen ilyenyszerű sorozatunk a VAJTHÓ LÁSZLÓ szerkesztette „*Magyar Irodalmi Ritkaságok*“, melynek számtalan kötete bizonyítja nemcsak iskoláink áldozatkészességét, de az ilyen közlemények szükségét is. Tekintve azonban, hogy a *Magyar Irodalmi Ritkaságok* kötetekben az ifjúságnak legalább is túlnyomó részben kell munkát vállalnia, nem kerülhet sor olyan művek kiadására és tudományos gondozására, amelyek az ifjúság szellemi lehetőségeit, tanultságát meghaladják. Mert, ha a tanár végzi e munkát, a pedagógiai cél erőteljesen szenved miatta.

Nem kell tekintettel lennie az ilyen szempontokra KOZOCSA SÁNDOR sorozatának, amikor a kiadó önmaga munkájáért vállalja a felelősséget és a nehéz feladatot megfelelő személy oldhatja meg. A jelen füzet mintaszerű szövegkiadása mutatja, hogy mennyire szükség van az „*Irodalomtörténeti Forrásokra*“. A kiadó bevezetése mintaszerű forrástanulmány és közelebb visz VÖRÖSMARTY MIHÁLY géniuszának ismeretéhez. Egy-egy mű első kidolgozása rendkívül mély belátást enged az író műhelyébe, alkotó lelkének milyenségébe és munkamódszerébe. A végleges szöveget igazán csak az alakuló tárgyon keresztül lehet értékelni, sőt megérteni is, mert az alkotó gondolatának irányát megadja az egyetlen lehető értelmét az alkotásnak. Különösen áll ez a „*Hűség diadalmá*“-ra, mely mintegy előtanulmánya VÖRÖSMARTYnak nagy művéhez, a „*Zalán futása*“-hoz. Ami már bizonyos benne, az a nyelv hallatlan ereje és hajlékonysága és könnyed készség a hexameteres formára. A bevezetés mindenben megfelel a szövegkiadás gondosságának, minden, sokszor apró, kérdésre rávilágít és teljessé teszi előttünk a mű képét. A kiadó-szerkesztőt, akinek már megjelent hasonló természetű tanulmánya és szövegkiadása (A Za-

lán futásának első kidolgozása), nemcsak elismerés illeti meg áldozatkész vállalkozásáért, de megérdemel minden erkölcsi támogatást az irodalomtörténet művelői részéről. Az *Irodalomtörténeti Források* sorozata előtt olyan sok feladat áll, és szerepe annyira hézagpótló lehet, hogy kívánni kell: ennek a sorozatnak is akadjanak mecénásai, mint ahogy az említett másik kiváló sorozatot is a közületek áldozatkészsége tartja fenn.

KARDOS TIBOR.

A *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 1940. évi 5—6. füzetét külön díszes borítólappal ellátva, mint GUTENBERG-emlékfüzetet adta ki, a könyvnyomtatás feltalálásának ötszázadik évfordulójára. A terjedelmes füzetben közölt és egytől-egyig GUTENBERGgel, vagy más ősnymodászati kérdésekkel foglalkozó tanulmányok egységbefoglalására EUGEN STOLLREITHER írt a jubileumi számhoz bevezetést. Ebben rövid áttekintést nyújt a nyomdászat történetének főbb eseményeiről és problémáiról, megemlíti a legelső kutatókat, akik GUTENBERGgel és találmányával foglalkoztak, ismerteti a különböző korok folyamán uralkodott, sokszor teljesen ellentétes felfogásokat GUTENBERG egyéniségéről, hangsúlyozza sok ősnymodásattörténeti megállapítás kétségbevonhatóságát és körvonalazza a kutatás számára a jövőben követendő irányelveket.

Az első tanulmányban RUDOLF JUCHHOFF azt vizsgálja, hogyan változott az idők folyamán a felfogás GUTENBERG találmányára, munkásságára és ennek egész jelentőségére vonatkozólag. Egyes kutatók minden kolofónnélküli ősnymodatványt neki tulajdonítottak, mások viszont mindent el akartak tőle vitatni, sőt nemcsak a 42-soros bibliát, hanem még a feltalálás dicsőségét is. Ezt a sok ellentétes véleményt igen helyesen azzal magyarázza, hogy bár a könyvnyomtatás történetére vonatkozólag ismeretesekek bizonyos adatok, azok mégis annyira homályosak, hogy teljes bizonyossággal nem sokat lehet belőlük megállapítani. Fejtegetései során általában SCHWENKE, RUPPEL, THIEL és HUPP megállapításait fogadja el helyeseknek, ugyanúgy, mint a legtöbb ősnymodatványkutató, köztük FITZ JÓZSEF is.*

A következő, igen jelentős tanulmányt CARL WEHMER írta az ősnymodatványkutatás történetéről és mai állásáról. A fogalmak tisztázása után kifejti, hogy mi a célja és értelme az ősnymodatványkutatásnak: ez a tudományág elsősorban szerves része a nyomdászat-történetnek, másrészt fontos szerepe van az írástörténeti kutatás szempontjából is, végül pedig abban rejlik legnagyobb jelentősége, hogy

* FITZ JÓZSEF: Gutenberg. Budapest, 1940. (Hungária-könyvek 7.)

általá ismerjük meg a XV. század elevenen élő irodalmát egész terjedelmében, vagyis mindazokat a műveket, amelyeket a legkülönbözőbb tudománysszakok művelői akkoriban írtak és olvastak, valamint azokat is, amelyeket ez a kor a régibb irodalomból a maga és a jövő számára megőrzésre érdemesnek tartott, tehát végső elemzésben az ősnymtatványkutatás útján nyerhetjük a középkor és az újkor fordulójának legtisztább szellemi képét. A következőkben részletesen ismerteti WEHMER a könyvnyomdászat elterjedését Európában a XV. század végéig, annak az ősnymtatványanyagnak az alapján, amelyet a hatalmas német vállalkozás, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, a legújabb időkhig felkutatott és regisztrált.

KARL SCHOTTENLOHER a következő tanulmányban olyan ősnymdász-családokat tárgyal, amelyek több emberöltőn át folytatták mesterségüket, s amelyeknek nyomdája ezáltal nagy hírnévre tett szert. A legjelesebb ősnymdász-családok felsorolása után olyan kisebb-jelentőségű ősnymdászokat is felsorol, akiknek mesterségét már csak a következő nemzedék, a fiú folytatta. Ezek után testvérek társaségeit, majd a nyomdászok leányainak, vagy özvegyeinek férjhezmenetele révén más kézbe került, nevet változtatott, de továbbra is fennállott nyomdák sorsát ismerteti szemelvényekben. Hangsúlyozza, hogy ezeknek a kapcsolatoknak a felderítésére eddig — egyes kivételes esetektől eltekintve — nem sok történt és a kutatás számára még sok tennivaló volna ezen a téren.

Ezután ERICH VON RATH értekezése következik a strassburgi könyvnyomtatás kezdeteiről. Bevezetésül GUTENBERG strassburgi éveivel foglalkozik, majd pedig a strassburgi ősnymdászokat: MENTELINT, EGGESTEINT és RUSCHT veszi sorra. Közli azt a feltevését, amelyet előtte már SCHÖPFLIN is hangoztatott, hogy EGGESTEIN bizonyára összeköttetésben állott GUTENBERGGEL, tehát feltehető, hogy bizonyos tekintetben hatása alatt is állott.

KURT OHLY, a következő tanulmány szerzője, a bázeli könyvnyomtatás kezdeteiről értekezik. Módszer szempontjából mintaszerűnek mondható tanulmányában arra a megállapításra jut, hogy Bazel első ősnymtatójának, BERTHOLD RUPPELnek egyik nyomtatványában (NIDER: *Praeceptorium divinae legis*) a rubrikátor bejegyezte 1464-es évszám egyszerű íráshiba 1474 helyett, tehát a mű nyomtatásának valószínű ideje nem 1463, hanem 1473. A tipológiai alapon ennél korábbiak tekinthető nyomtatványok terjedelmét és egyéb körülményeket is figyelembevée, RUPPEL első nyomtatványa, a Biblia, 1468 körül készülhetett.

A következő terjedelmes értekezésben KURT HOLTER a XV. század végéről való, Kremsmünster—Göttweig környékére lokalizálható

olyan kötéstáblákat ismertet, amelyekben az ornamentika egy része vaknyomással előállított, verses mondásokat tartalmazó szalagdíszekből áll. Arra a kérdésre, hogy ezen a vidéken ezek a kötések lehetek-e az itt amúgyis csak később elterjedt könyvnyomtatás előfutárai, nemmel kell felelnie, mert a kötések alapos vizsgálata után megállapítható, hogy ezeket a szövegeket egy-egy nagyobb lemezzel nyomták, sőt az is megfigyelhető a lenyomatokon, hogy a fémlemezbe sem acélbélyegzőkkel verték bele a szöveg egyes betűit, hanem az egész szöveget belevesték. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy ugyanaz a betű is más-más alakot mutat a szöveg különböző helyein, tehát nem lehet egy bélyegző ismételt lenyomata.

ERNST FREYS a 36-soros bibliának a müncheni állami könyvtárban újabban előkerült töredékeit ismerteti rövid tanulmányában, FERDINAND GELDNER pedig a müncheni egyetemi könyvtárnak a 36-soros biblia betűtípusával nyomtatott egyleveles nyomtatványát írja le. A nyomtatvány keletkezési helyét, idejét és nyomtatóját biztosan meghatározni nem lehet; feltevése szerint ez az aprónyomtatvány a 36-soros biblia javított betűtípusának próbanyomata volt és 1456—57 táján, Mainzban készülhetett.

A következő tanulmányban AUGUST WILHELM KAZMEIER ismerteti LUKAS BRANDISnak egy ismeretlen könyvhirdetését és néhány korai nyomtatványát, amelyeket Magdeburg közelében, egy kastély könyvtárában fedezett fel.

ALBAN DOLD két vallásos tartalmú egyleveles nyomtatványt ismertet a következő tanulmányban, amelyeket JOHANNES ZAINER Ulmban, 1490 körül nyomtatott. Az egyik latin, a másik németnyelvű; a német a latinnak csaknem szó szerinti fordítása.

Az utolsóelőtti értekezésben OTTO CLEMEN a reformáció korának nyomdász- és könyvkereskedelemtörténetéhez közöl értékes adalékokat, az utolsóban pedig FERDINAND EICHLER a gráci WIDMANNSTETTER-nyomda XVII. és XVIII. századbeli rézmetsző-illusztrátorairól értekezik.

A jubileumi folyóiratszám utolsó lapjain, mint máskor is, a szokásos rövid híreket és az új könyvek bibliográfiáját találjuk, JORIS VORSTIUS összeállításában.

GRONOWSKI IVÁN.

Az ungvári művészeti hetek könyvkiállítása. A kormányzat már a hatodik alkalommal rendezett *Művészeti Heteket*; most, Székesfehérvár, Győr, Kassa, Nyíregyháza és Pécs után *Ungvárott*. A *Művészeti Hetek* célja kultúratalálkozás: az egyetemes magyar kultúrájának az illető város és az azt környező ország rész sajátos műveltségével való találkozása. A *Művészeti Hetek* fel akarják kutatni és meg akarják vizsgálni azt, hogy egyes vidéki központoknak micsoda

egyéni tulajdonságai vannak, amelyek alkalmassá teszik őket saját országrészük szellemi és művészi vezetésére, hogy ezek kifejlesztésével és erősítésével minden országrész kultúrközpontja — és ezzel az országrészek művelődése — a maga módján és szabadon bontakozzék ki.

A május 17-én megkezdődött ungvári *Művészeti Hetek* során első ízben rendeztek *könyvkiállítást*. A kiállítás alap gondolata az volt, hogy az idegen megszállás alól visszatért északkeleti magyaroknak bemutassák annak a két évtizednek magyar könyvtermését, amely idő alatt az elszakított magyarság részben a cseh könyvhatárzár miatt nem juthatott a magyar könyvekhez, részben pedig a csehek vagy a cseheket kiszolgálók által kibocsátott magyarnyelvű, de a magyar nemzeti öntudatot nemcsak hogy nem fejlesztő, de romboló könyvek özönében állott.

Az ungvári könyvkiállítás a kormányzói biztosi palota három termében van, egyrészt tárlókban, másrészt egy nagy könyvszekrényben. Az egyes tárlók összefoglaló címei ezek lehetnének: HORTHY MIKLÓS, SZENT ISTVÁN, *Magyar történelem, Kozma-család*, (BÁRD MIKLÓS, KOZMA ANDOR, KOZMA MIKLÓS), *Magyar klasszikusok bibliofil kiadásai, Budapestre vonatkozó könyvek, Egyházi irodalom (római katolikus és protestáns), Képzőművészeti irodalom, Magyar táj, Erdély, Nemes ponyva, Magyar Szemle kiadványai, Gyermek- és ifjúsági irodalom*.

A háromszárnyú nagy könyvszekrényt a következő csoportosításban töltik meg a könyvek: középen *tudósok*, baloldalt *elhúnyt*, jobboldalt *élő széppírók*. Az elhúnytak polcain találjuk régi klasszikusaink újabb kiadásai mellett TORMAY CECIL, SURÁNYI MIKLÓS, KOSZTOLÁNYI DEZSŐ és MÓRA FERENC meg mások írásait. Az élők oldalán egymást váltják HERCZEG FERENC és MÓRICZ ZSIGMOND, BABITS MIHÁLY és ZILAHY LAJOS, ILLYÉS GYULA és ERDÉLYI JÓZSEF, KASSÁK LAJOS és KODOLÁNYI JÁNOS, az *erdélyiek* és HARSÁNYI ZSOLT, GULÁCSY IRÉN és MÁRAI SÁNDOR, ASZTALOS ISTVÁN és DARVAS JÓZSEF és még sok más magyar író könyvei.

A tudósok munkái tudománysszakok szerint kerültek egymásután, az élen az egyházi irodalommal (PROHÁSZKA, TÓTH TIHAMÉR, RAVASZ LÁSZLÓ). A kiállítás szépségét nagyban emeli, hogy ebben a nagy szekrényben sok író teljes sorozatai állanak. Az egyik alsó polcon a művészi kiállítású *idegenforgalmi és külkereskedelmi nyomtatványokat* találtuk.

Ha végigtekintjük a könyvanyagot, a kiválogatás elvét abban jelölhetjük meg, hogy a kiállítás rendezői egyformán igyekeztek jó és szép könyveket adni. A kiállítás nem *muzeális*, hanem *propaganda*

jellegű: ezért van sok egyszerű és olcsó könyv is, olyan, amelyet a kiállítás közönsége megvehet is magának. (Az egyik asztalon megrendelőívek vannak, amelyekben a helybeli könyvkereskedők útján a kiválasztott könyvek 10 százalékos engedménnyel szerezhetők be.) A könyvkiválasztás elve volt még az is, hogy *csak magyar könyv* kerüljön a tárlókba és polcokra. Ezért nem láthatók például a magyarságtól teljességgel idegen *bulvárirodalom* termékei. A könyvanyagot — amelyet BISZTRAY GYULA és KREHNYAI EDE rendeztek el — az egyes nagy kiadványvállalatok kölcsönképen ajánlották fel. Ez a magyarázata annak, hogy kisebb vállalatok kiadványai vagy szerzők kiadásában megjelent munkák hiányozhatnak a kiállításról, *bár helyük ott lehetett volna.*

A könyvkiállítás az ungvári *Művészeti Hetek* lényeges alkotórésztévé vált. Egészen természetesen, mert *maradéktalanul hordozza azt a kultúrmissziói gondolatot, amelyből a Művészeti Hetek intézménye fakadt.* Éppen ezért fejlesztése, tökéletesítése nemcsak kívánatos, hanem nagyon fontos is. Felvethető például az a gondolat, hogy a következő, Kolozsvárott megrendezendő *Művészeti Hetek* alkalmával összeállítandó könyvkiállítás kettős legyen: egyrészt az ungvári alapelvek szerint mutassa be Erdélynek a trianoni idők könyvtermését, másrészt mutassa be az ország többi részeiből jövő látogatóknak a megszállás két évtizedének erdélyi tudományos és irodalmi munkatermését. S ez nemcsak a látogatóknak lesz élmény, hanem az erdélyieknek is bizonyára sokat jelent majd együtt látni mindazt, ami minden külső erő ellenére őrizte, táplálta és megtartotta magyarságukat.

HARSÁNYI ANDRÁS.

LEVÉLSZEKRÉNY.

Divatképek a falon. Nem ősrégi, de mindenesetre régi divat divatképekkel ékesíteni a falat. Minthogy a divatképek divata nálunk kereken száz esztendő, leszámítva az 1790-es évek néhány divatképét (*Hadi és Más Nev. Tört.*) nem állíthatjuk, hogy régebbi őseink, mondjuk ősapáink és vakapáink már divatképekkel tették változatossá és szórakoztatóvá egyes helyiségeiket. Ez az utóbbi szokás, felékesíteni a mellékhelyiséget, csak oly régi, mint a divatképek divata. Kereken százesztendő. És ezt a divatot a múlt század közepének divatlapjai sínylették meg. Szegény *Társalkodó, Regélő, Honművész, Honderű, Közlemények, Eletképek, Pesti Divatlap, Iris, Spiegel* stb. mind elkezdte szenvedését megcsonkíttatása miatt megjelenése után egy-két évvel, amikor divatképei kimentek a divatból és átadták helyüket új divatképeknek. — A mai divatképeknek, ha elévülnek, ugyanaz a sorsuk, mint a száz év előttieknek. A százéves divatképek, (amelyek színes litográfiák, vagy kézzel színezett réz-, acélmetszetek) azonban már karriert csináltak: előkelő úri lakások női boudoirjainak falait ékesítik. Ma már pénzre érnek. Ha nem is sokat, de mindenesetre árucikkek és már nem kerülnek — a mellékhelyiségbe. Az új, egy-kétéves divatképek még makulaturának sem érnek semmit, a régiek azonban az utolsó évtizedekben már keresett cikkek voltak a piacon. Különösen gondos őrzésben részesítendőek a divatképes-lapok, különben úgy járhatunk, mint az egyik nagy külföldi könyvtár, amelynek már összes divatképei eltűntek a divatlapokból. TR. Z.

A betyár arcképe. A közönség sokszor fordul a könyvtárhoz azzal a kéréssel, hogy olyan munkát adjon kezébe, amelyben egy-egy híres ember, fontos személyiség arcképét is megtalálja. Úgy tudjuk, hogy éppen egyik nagy könyvtárunkban nem régen RÓZSA SÁNDOR arcképe iránt érdeklődött egy kutató. Nem dönthetjük el, vajjon űlt-e modellt valaha a világ-hírű alföldi haramia, vagy állt-e életében egyszer daguerreotype-masina előtt. De folyóiratokban, vagy füzetes regények fedelén megjelent képmásainak hitelességébe vetett hitünket erősen megrendíti FRANKENBURG ADOLF emlékiratainak egyik fejezete (Bécsi élményeim II. kiad. Sopron, 1883. 2. köt. 71. l.). Ezt írja FRANKENBURG: „Ágai Adolf megírta Rózsa Sándor biográfiáját egy troppai német kalendáriumba s ahhoz arcképet is küldött. Ez arcképnek mulatságos históriája volt. A Vasárnapi Újság ugyanis kiadta gróf Károlyi György egyik gúlyásának a képét, aki akkor a londoni vagy párizsi (nem tudom már melyik) köztárlaton őrizte a gazdája címeres marháit. Ezt a képet Ágai lemásolta, a gatyája korcába bele-

dugdosott vagy hat pisztolyt, a kezébe karikás helyett duplacsövű puskát nyomott, s a becsületes Fodor Pista — vagy minek hitták — csakugyan mint a hirhedt magyar zsványfőnök jelent meg; amit a troppai kiadó fényesen honorált is.“

A szelíd gulyás képéből a vándorló illusztráció segítségével marcona betyár lett. Hasonló esetek a jelenben is előfordulnak, természetesen nem a nagyobbigényű képes folyóiratok hasábjain. A történettudomány művelőit nem szükséges óvatosságra inteni; a hiteles illusztrációk megválogatásának szabályai ismeretesek. (V. ö. VAYER LAJOS: *A történeti művek illusztrálása*. Budapest, 1938.) Nem árt azonban, ha a könyvtáros is állandóan szemé előtt tartja felvilágosítások adásánál az illusztrációk létrejöttének ezerféle lehetőségét.

D. B.

Gulyás Pál most megjelent nagy kiadványában, a „Bibliotheca Joannis Sambuci, — Sámbock János könyvtára, Budapest, 1941“ című művében ezt írja: „Eredeti elgondolásunk az volt, hogy a valóban nagy fontosságú jegyzéket, amely a magyar tudománytörténet és bibliofília egyik elsőrangú emlékének bizonyult, ha másként nem megy, a *Magyar Könyvszemlé*-ben fogjuk részletekben kiadni s majd mint különnyomatot a M. Nemz. Múzeum Orsz. Széchényi-Könyvtára kiadványaként közrebocsátani. Sajnos, mire munkámmal elkészültem, a *Magyar Könyvszemle*, mint a könyvtár kiadványa megszűnt s az új érdekeltség, mely a nagyműtű folyóiratot nagyrészt más célok szolgálatába állította, előre elvágta az útját ennek a megoldásnak, amikor csekélységemet is felszólítva — közreműködésre, ezt a megszorítással tette, hogy egy nyomtatott ívnél nagyobb terjedelmű dolgozatot tőlem nem hajlandó közölni.“ A továbbiakban elmondja, hol mindenütt próbálkozott még — sikertelenül — e XVI. századbeli könyvtárjegyzék kiadásával (119—120 l.).

GULYÁS PÁL panaszával szemben meg kell jegyeznünk a következőket: 1. amikor a *Magyar Könyvszemle* 1937-ben, kétévi szünetelés után újra indult, „mint a [Széchényi]-Könyvtár kiadványa“ nem szűnt meg. Ez az azóta megjelent kötetek címlapjáról és borítékáról minden kétséget kizáró módon megállapítható. — 2. Új érdekeltség? A jogi helyzet az, hogy a *Magyar Könyvszemle* fenntartásához hozzájárulnak, helyesebben, bizonyos számú ívek előállításának költségeit vállalják azok a nagyobb könyvtárak, amelyek könyvészeti folyóiratnak magyar nyelven való megjelenését s a könyvtudomány fejlesztését szükségesnek tartják. Hozzájárulásuk azt jelenti, hogy az ő költségükön előállított ívek az ő tisztviselőik által írt értekezések és cikkek számára állanak elsősorban rendelkezésre. A kiadótulajdonos — mint ezelőtt is — változatlanul a Széchényi-Könyvtár. — 3. Bibliográfiákat, könyvjegyzékeket, szövegkiadásokat azonban a Szerkesztő-Bizottság, mely a fenntartáshoz hozzájáruló könyvtárak igazgatóiból alakult, a fenntartó könyvtárak tisztviselőitől sem közölthet. Ezt a közlési tilalmat a Szerkesztő-Bizottság a múlt igen szomorú tapasztalatai alapján hozta. — 4. Jórészt ugyancsak a múlt tapasztalatai alapján helyezkedett a Szerkesztő-Bizottság az újra induláskor arra az álláspontra, hogy egy ívnél nagyobb terjedelmű dolgoza-

tot a *Magyar Könyvszemle* addig nem közölhet, amíg megfelelő anyagi fedezet nem mutatkozik fenntartására. Amikor azonban húsz íven felüli megjelenése biztosítva volt, e megszorítás alól a szerkesztőt fölmentette, ami a közölt több ívnyi terjedelmű dolgozatok alapján mindenki számára nyilvánvaló volt s a *Magyar Könyvszemle* lapjai szívesen rendelkezésre állottak volna GULYÁS PÁLnak is, több ívnyi terjedelemben is, — nem ugyan a könyvtárjegyzék kiadására, amely évekre lefoglalta volna a terjedelem nagy részét, hanem a könyvtárjegyzék ismertetésére. A SZERKESZTŐ.

Frankenburg Emlékirataiban (II. 1868, 12—13. l. jegyzet) felkelti figyelmemet ez a néhány adat:

„Budapesten akkoriban [az 1830-as években; ő 1836. ápr.-ban jött fel Pestre] a következő újság- és hetilapok jelentek meg: *Jelenkor* 3800, *Tudósítások* 1600, *Regélő* és *Honművész* 500, *Rajzolatok* 650, *Kémlő* 500, *Ismerető* 200, *Athenaeum* és *Figyelmező* 800 előfizetővel. E lapok hetenkint 15 szedőt, 15 sajtót s 28 nyomót foglalatoskodtattak s körülbelül 35.000 ív papírost fogyasztottak el; legtöbb munkaerőt pedig, ideértve a rézmetszőket réznyomókat és festőket is, a divatlapok (*Regélő* és *Rajzolatok*) vettek igénybe“. H.

Gutkeled-Chronik? A F. I. D. Communicationes 1941. évi II. számában, a következő című cikkben olvasható a címül írott furcsaság: DR. Z. TRÓCSÁNYI: Die Geschichte des ungarischen Buches und der ungarischen Buchdruckerkunst, — ilyképen: „...die Gutkeled-Chronik des unbekannten Notars des Königs Béla III., Anonymus.“ — Hogyan, milyen sajtóhiba folytán kerülhetett az előző sorban kétszer is előforduló Gutkeled-név az Anonymus „Chronik“-ja elé, amikor ez a szakember által, magyarul nyomtatásban is megjelent szöveg alapján készített német nyelvű fordítás kéziratában nem fordul elő? A sajtóhiba, vagy felületes szerkesztői stilizálás, vagy megfelelő revízió hiánya miatt keletkezett hiba annál kellemetlenebb, mert a F. I. D. Communicationes nagytekintélyű folyóirat, melynek adataiban nem szabad s nem is szoktak helytelen adatok megjelenni, s amelyekre külföldön hivatkozni szokás. — Reméljük azonban, hogy a Communicationes szerkesztőjéhez beküldött helyreigazítással idejében megakadályozzuk e helytelen adatnak a külföldi bibliográfiai köztudatba való behatolását. TR. Z.

Kérjük igen tisztelt Előfizetőinket, hogy hátrálékos előfizetési díjaikat az Egyetemi Nyomda 37.473. sz. csekkszámlájára befizetni szíveskedjenek; ne mulasszák azonban el a postai befizetési lap „Értesítő-lap“ c. szelvényét a felső szélén szembeütnően „Tró.“-jelzéssel ellátni.

RÉSUMÉ — INHALTSANGABE.

Albert Gárdonyi: *Entstehung der Pressburger Zeitung.* Verfasser trachtet zu beweisen, dass MICHAEL LANDERER, Herausgeber der Pressburger Zeitung die Anregung nicht von dem übrigens verdienstvollen KARL GOTTLIEB WINDISCH erhalten hat, sondern selbst Urheber der bahnbrechenden Unternehmung war. MICHAEL LANDERER fand nämlich schon im väterlichen Hause Gelegenheit, die Vorzüge einer solchen Unternehmung kennen zu lernen, da in der väterlichen Buchdruckerei vom Jahre 1730 angefangen der „Wöchentlich zweimal neu ankommender Mercurius“ herausgegeben wurde, dessen Nachrichten ebenso aus dem Wiener Diarium übernommen wurden, wie jene der späteren Pressburger Zeitung. Die in der Redaktion im Jahre 1773 wahrnehmbare Änderung, wodurch die Literatur die Mitarbeiterschaft KARL GOTTLIEB WINDISCH's beweisen will, ist nicht dem Zurücktreten desselben aus der Redaktion, sondern einer konkurrenten Unternehmung zuzuschreiben, wogegen LANDERER seine Unternehmung zu verteidigen gezwungen war. Verfasser lässt jedoch zu, dass KARL GOTTLIEB WINDISCH an der Redaktion der Beiblätter der Pressburger Zeitung teilnehmen konnte, da solche einen wissenschaftlich gebildeten Redakteur benötigten, was bei der Pressburger Zeitung nicht der Fall war.

Polykarp Radó O. S. B.: *Authentie und liturgiegeschichtliche Bedeutung des Messbuches von Boldizsár Batthyány.* Die Széchényi-Bibliothek des Nationalmuseums besitzt ein unscheinbares Messbuch aus dem Jahre 1489 („Nyelvelmékek nr. 17.“). Der Kalender der Hs ist in ungarischer Sprache abgefasst und bei jeder einzelner Messe befindet sich der Titel in ungarischer Sprache (das Kolophon vgl. Anm. 2.). Das gerade vor 100 Jahren entdeckte Messbuch wurde zunächst als ungarisches Sprachdenkmal hochgewertet, seit 1908 aber angezweifelt (S. Anm. 15.). Nun ist das ganze Messbuch unmöglich ein Falsifikat, das Papier der Hs ist vom 15. Jh. (Anm. 22.); Schrift und Inhalt beweisen dasselbe.

Aus liturgiegeschichtlichem Standpunkt wurde das Messbuch bisher überhaupt nicht untersucht. Vorliegende Arbeit erweist, dass es das bisher älteste für ungarischen Gebrauch zusammengestellte Laienmessbuch ist. Es enthält Motivmessen, die nicht für liturgischen Gebrauch des Priesters zusammengestellt sind. Die Rubriken erwähnen, was der Laie tun muss, während die Messe gelesen wird, an einer Stelle spricht die Rubrike geradewegs als Benutzer des Buches diesen Laie an (vgl. Anm. 26. Messe der hl. Sophia). Der Name kommt 21-mal in den Messgebeten der hl. Sophia vor und heisst „famulus tuus

Baltisar“, was ein Hungarismus für „Balthasar“ ist. Gemeint ist offenkundlich der im Kolophon erwähnte Boldizsár Batthyány, Burgvogt von Kőszeg (Güns) später Banus von Kroatien und Slavonien († 1520; seine Genealogie aus dem Archiv des Komitates Zala vgl. S. 140. f.).

Die Votivmessen der Sammlung sind: „De assumptione Marie — de scis Colomanno, Stephano, Emerico atque Ladislao (vgl. Anm. 24., 25.) — de lancea dni (eigenes Gloria mit Tropen, s. Text nr. I.) — de spinea corona — de quinque ullaeribus — S. Raphael (vgl. Text nr. II.) die Empfehlung dieser Messe) — de XXIV. senioribus (die Empfehlung S. Text nr. III.) — de S. Sophia (vgl. die Rubriken und die eigene Präfation nr. IV—VII.) — eine Messreihe von 13 Messen (s. S. 145., die Empfehlung Text nr. VIII.) — eine Messreihe von drei Messen „contra febbres et alias infirmitates“ (vgl. die Empfehlung Text nr. IX.) — pro peccatis — pro pace — pro pluua — de S. Joseph (Messe des ägyptischen Joseph) — pro serenitate — pro iter agentibus — pro defunctis — contra mortalitatem (die Empfehlung s. Text nr. X.).

János Kósa: *Geschichte des Neuen Kuriers*. Der Verfasser gibt die Geschichte des zwischen 1788—1799 in Pest erscheinenden Blattes, des Neuen Kuriers aus Ungarn, beschreibt das Leben seines Redakteurs, Hieronymus Moll, seine politische Auffassung und literarische Bestrebungen, sowie die Tätigkeit der späteren Eigentümer und Redakteure.

Lajos Szimonidesz: *Büchersammlungen der evangelischen Pfarrer und der evangelischen Schule zu Pozsony (Pressburg) in den 1670-er Jahren*.

Im Jahre 1672 wurden die Büchersammlungen der vertriebenen evangelischen Pfarrer und des evangelischen Gymnasiums konfisciert und dann den Jesuiten überwiesen. Diese Sammlungen gehörten den Pfarrern TITIUS, REISER, SUTORIUS und PIHRINGER, machten bei der Überfuhr ins Nádasy'sche Haus 13 Fuhren aus und bestanden aus mehr als 10.000 Bänden, somit repräsentierten sie den weitaus grössten Bücherschatz, der sich zur Zeit in evangelischen Händen befand.

Die Bücher wurden am 1. Januar 1673. durch den Grafen LEOPOLD KOLLONITSCH als Kammerpräsidenten im Namen des Herrschers den Jesuiten übergeben, doch existiert kein Dokument von dieser Schenkung, später aber, als die Jesuiten die von den Evangelischen weggenommenen Kirchen, Schule und Häuser per donationen bekamen (Dekret Leopolds 1. vom 30. März 1677), ist von diesen Büchern keine Rede mehr. Die Jesuiten übernahmen und liessen aus den Häusern der Pfarrer einen Teil dieser ansehnlichen Büchersammlung im Nadasdyschen Haus aufstapeln, der andere verblieb im Gymnasium. Beide wurden von den haeretischen Büchern gesäubert und dabei etwa 2000 Bände vernichtet.

Die weitaus wertvollste Sammlung dieser Pfarrerbibliotheken war die Reiser'sche, die in der von Augsburg stammenden Reiserschen Familie schon im 3-ten Glied vererbt und vermehrt wurde, die im Besitze des Pressburger Seniors, Daniel Schmidt besonders trefflich wuchs, dann aber mit seinem

Tode in zwei Teile gespalten wurde. Die theologischen Bücher gingen auf die Reiser'schen Gebrüder über. Zuerst besass sie Antonius Reiser, der Pressburger Pfarrer, nach ihm aber sollte sie auf einen studierenden Sohn seines Bruders, des Augsburger Bürgers, Johann Georg Reisers übergehen. Beide Teile wurden unter den Brüdern auf je 1000 Reichsthaler = 1500 ung. Gulden geschätzt.

Die Gebrüder Reiser nahmen die Konfiskation des grossen Familienschatzes nicht ohne weiteres zur Kenntnis, sondern forderten die Bibliothek zurück. Kaiser Leopold I. überwies ihre Gesuche an die ung. Kammer, die aber weder auf die Gesuche, noch auf die königlichen Befehle Antworten gab.

So nahm Antonius Reiser seine Zuflucht zur Öffentlichkeit und behandelte die Wegnahme seiner Bücher als Raub in einer Reihe seiner Schriften, als es das „Sincerum colloquium Treuliebi et Freymundi de reformatione Poseniensi in Hungaria“ (1673) und „Die heutige Moral-Theologie“ (1674) waren. Ferner soll er noch zwei weitere Schriften — „De rapina bibliothecae“ und „Der ohncatholische Bücherdieb“ — veröffentlicht haben, deren Erscheinung aber problematisch ist, da von diesen bis jetzt keine Exemplare vorfindig gemacht werden konnten.

T A R T A L O M.

	Lap
Gárdonyi Albert : A Pressburger Zeitung megindítása	121
Radó Polikárp : Batthyány Boldizsár misekönyvének hitelessége	132
Kósa János : A Neuer Kurier története	150
Szimonidesz Lajos : A pozsonyi evangélikus lelkészek könyvtárai az 1670-es években	167
Kisebb közlemények : GORIUPP ALISZ : Statisztikai adatok az Országos Széchényi Könyvtár öt évi címfelvétel-sokszorosításáról. — DANCI VILLEBALD : Cseh-német-latin nyelvű imádságos könyv. — GÁSPÁR MARGIT : Az Országos Széchényi Könyvtár felvidéki és kárpátaljai könyvgyűjtése. — SASVÁRI DEZSŐ : Kódexek és régi könyvek restau- rálása az Országos Széchényi Könyvtárban. — TRÓCSÁNYI ZOLTÁN : Kormeghatározó-e az ő, ű, ö, ü, ... ő, ű. — ZOVÁNYI JENŐ : Ki írta a Bártfai Lénárt egyháztörténetét? — SÁNTAY MÁRIA : Ariosti, Giu- seppe. Inscrizioni antiche... della Transilvania. — HAJNÓCZY IVÁN : Az 1685. évi löcsei Orbis Pictus képei. — HAJNÓCZY IVÁN : Bocatius János műve, Hornus Cometa. — KULCSÁR ADORJÁN : Kónyi De- mocritusának ismeretlen kiadása. — CLAUSER MIHÁLY : Két ismeretlen RMK. könyv említése. — DEZSÉNYI BÉLA : A magyar hírlapok pél- dányszáma és közönsége 1805-ig	176
Ismertetések : CSOMÁR ZOLTÁN : A csehszlovák államkeretbe kényszer- ített magyar református keresztyén egyház húszéves története. (Ism.: HARSÁNYI ANDRÁS .) — SZABÓ GÉZA : Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg. (Ism.: HARSÁNYI ANDRÁS .) — DERCSÉNYI DEZSŐ : Korszerű műemlékvédelem Olaszországban. (Ism.: BERKOVITS ILONA .) — KOZOCSA SÁNDOR : A Hűség diadalmá- nak első kidolgozása. (Ism.: KARDOS TIBOR .) — <i>Zentralblatt für</i> <i>Bibliothekswesen</i> ... (Ism.: GRONOWSKI IVÁN .) — <i>Az ungvári művé-</i> <i>szeti hetek könyvkiállítása</i> . (Ism.: HARSÁNYI ANDRÁS .)	193
Levélzokrány : TR. Z. : Divatképek a falon. — D. B. : A betyár arc- képe. — <i>A szerkesztő</i> : Gulyás Pál... — H. : Frankenburg Emlék- irataiban... — TR. Z. : Gutkeled-Chronik? — <i>Kérjük</i>	205
Résumé — Inhaltsangabe	208

A szerkesztésért *Trócsányi Zoltán*, a kiadásért *Gronowski Iván* felel.

37.057. — Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Thiering Richárd.)

Gulyás Pál:

Magyar írók élete és munkái

II. kötet. Bálint Sándor — Berényi János.

Budapest, 1940. 8° 1272 hasáb.

Ára 50 pengő.

Varjas Béla:

**Balassa Bálint Istenes énekeinek
első kiadása**

(Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai XI.)

Budapest, 1940. 8° 26 lap, 3 melléklet.

Ára 2 pengő.

Szentkúty Pál:

**Régi hazai nyomdák
mintakönyvei**

A Magyar Bibliophil Társaság kiadása, 1940. 2° 114 lap,
27 melléklet.

Ára 20 pengő.

Bartoniék Emma:

Codices Latini medii aevi

(Catalogus Bibl. Mus. Nat. Hung. XII.)

Budapest, 1940. 4° XVII., 527 lap.

Ára 50 pengő.

Lavotta Rezső:

Kéziratos zeneművek

(A Magy. Nemz. Múzeum könyvtárának Címjegyzéke VI.)

Budapest, 1940. 8° VII., 237 lap.

Ára 10 pengő.

MOST JELENT MEG:

Joó Tibor:

**Magyar nyelvű
filozófiai kéziratok
a Széchényi Könyvtárban**

(Az Orsz. Széchényi Könyvtár kiadványai XII.)

Budapest, 1940. 8° 27 l.

Ára 1 pengő.

**Nyomdászok és kiadók számára
nélkülözhetetlen útmutató:**

Harsányi András — Varga Sándor Frigyes:

**Tájékoztató
a kötelepéldány-szolgáltatásról**

Budapest, 1941. Kiadja az Orsz. Széchényi Könyvtár.
8° 24 l., 2 melléklet.

A MAGYAR KÖNYVSZEMLE

előfizetési ára egy évre 40 pengő,
könyvkereskedésekben 44 pengő.